

ΒΑΣΙΛΗ ΚΑΤΣΑΡΟΥ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΟΡΙΣΜΕΝΕΣ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ
ΒΑΣΙΛΙΚΕΣ ΜΕ ΦΑΣΕΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ

ΑΝΑΤΥΠΟΝ ΕΚ ΤΗΣ «ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ»

ΤΟΜΟΣ 13, ΤΕΥΧΟΣ Β΄

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1981

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΟΡΙΣΜΕΝΕΣ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ
ΒΑΣΙΛΙΚΕΣ ΜΕ ΦΑΣΕΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ*

ΤΟΥ

ΒΑΣΙΛΗ ΚΑΤΣΑΡΟΥ

Οἱ λίγες—σὲ σύγκριση μὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς ὑπαρχίας τοῦ Ἰλλυρικοῦ¹—παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς ποὺ ἐπισημάνθηκαν στὸ χῶρο τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς² ἐξακολουθοῦν νὰ παραμένουν καὶ τὰ λιγότερο γνωστὰ μνημεῖα στὸ σύνολο τῶν οἰκοδομημάτων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς αὐτοῦ τοῦ χώρου, μόλο ποῦ, χάρις στὶς ἐπιστημονικὲς δραστηριότητες ἐλλήνων—κυρίως—ἀρχαιολόγων, ἡ ἔρευνα προχώρησε κατὰ τὴν τελευταία εἰκοσαετία στὴν ἀποκάλυψη ἢ στὴν ἀναγνωριστικὴ διερεύνηση ὀρισμένων βασιλικῶν.

Τὸ γεωγραφικὸ περιβάλλον τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς (βλ. χάρτη) εὐνοοῦσε τὴ συσπείρωση τοῦ πληθυσμοῦ στὶς παλιές του κοιτίδες καὶ τὴ συνέχιση τοῦ παραδοσιακοῦ τρόπου ζωῆς καὶ μετὰ τὶς ἱστορικὲς περιπέτειες ποὺ συνόδευσαν τὶς προσπάθειες τῶν Ρωμαίων κατα-

* Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀνακοινώθηκε (29-9-80) στὸ 10ο Διεθνὲς Συνέδριο Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας ποὺ ἔγινε στὴ Θεσσαλονίκη (ἀπὸ 28 Σεπτεμβρίου ἕως 4 Ὀκτωβρίου 1980).

1. Γιά τὸ ἀνατολικὸ Ἰλλυρικὸ βλ. D. I. PALLAS, «L'Ilyricum Oriental: Aperçu historique. La problématique de son archéologie chrétienne», *Θεολογία* 51 (1980) 62-76. Βλ. καὶ Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς Μέσους Χρόνους* (285-1354), Θεσσαλονίκη 1980, σ. 40-59 καὶ 91-125, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Ἀγίας Σοφίας Μοτικῶν», *ΠΑΕ* 1972, σ. 109, σημ. 3. Πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ζ' μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ι' αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 207, σημ. 1. [στὸ ἐξῆς ἡ παρapoμπή: Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀρχιτεκτονική*]. Ὁ συνάδελφος κ. Δ. Κωνσταντῖος, ὅπως μὲ πληροφόρησε ὁ ἴδιος, ἐπισήμανε παλαιοχριστιανικὴ φάση στὸ ναὸ τῆς Παναγιώτισσας στὴ Γαυρολίμνη. Ὁ κ. Κωνσταντῖος πρόκειται νὰ δημοσιεύσει σχετικὸ μελέτημα.

κτητών για τον έκρωμαϊσμό της περιοχής³. Η Αίτωλία και Άκαρνανία, ένταγμένη στο νέο διοικητικό σχήμα της επαρχίας Μακεδονίας⁴, είχε τη δυνατότητα να αναπτύξει αυτόνομα την αγροτική της οικονομία, ενώ παράλληλα ήταν ευνοημένη από τη θέση της ανάμεσα σε δυο μεγάλα κέντρα που δέχτηκαν νωρίς το Χριστιανισμό (Νικόπολη⁵, Ναύπακτο⁶), για να μη μείνει άμετοχη στις ιδεολογικές ζυμώσεις και μεταλλαγές της εποχής.

Πρώιμα χριστιανικά μνημεία δεν ήλθαν σε φως από την περιοχή, τίποτα όμως δεν αποκλείει την ύπαρξή τους ανάμεσα στον 4ο-6ο αιώνα⁷. Άνεξάρτητα επίσης από τον αριθμό των όψιμοτέρων μνημείων που μάς είναι σήμερα γνωστά μπορούμε να υποθέσουμε ότι αναπτύχθηκε, κυρίως κατά τον 6ο μ.Χ. αιώνα, μεγαλύτερη ναοδομική δραστηριότητα στο χώρο. Η υπόθεση μπορεί να ενισχυθεί και από την εξέταση των προβλημάτων που θέτει με την παρουσία της μιá ομάδα μνημείων τα όποια φαίνεται ότι γνώρισαν κάποια παράλληλη διαχρονικά πορεία από την παλαιοχριστιανική περίοδο ως τις μέρες μας. Η ομάδα αυτή των μνημείων, που κάπως σύντομα θα μάς απασχολήσει, παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον, τόσο γιατί τα ίδια τα μνημεία κρύβουν μιá πολυποίκιλη προβληματική, ειδικότερα στα θέματα καθορισμού των διαδοχικών φάσεων τους, όσο και για το γεγονός ότι η θέση τους πλάι σε παρακμασμένους αρχαιότερους οικισμούς⁸ μπορεί να προσφέρει

3. Βλ. P. CABANES, «Δυτική Έλλάς», *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τόμ. ΣΤ', Αθήνα 1976, σ. 188-189.

4. Θ. ΣΑΡΙΚΑΚΗ, «Συμβολή εις την Ιστορίαν της Ήπειρου κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους», *Ελληνικά* 19(1966) 213-215.

5. Για την Ιστορία της Νικοπόλεως στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες βλ. Π. ΦΟΥΡΙΚΗ, «Μικρά συμβολή εις την Ήπειρωτικήν Ιστορίαν: Νικόπολις-Πρέβεζα», *Ήπειρωτικά Χρονικά* 3(1928) 117κ.ε. Για τη μητρόπολη Νικοπόλεως βλ. τη σχετική βιβλιογραφία στο βιβλίο του Ι. Ε. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, «Βιβλιογραφία των επισκοπικών καταλόγων του πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως και της Έκκλησίας της Έλλάδος», *Επιστ. Έπετ. Θεολ. Σχολής Πανεπιστ. Θεσσαλονίκης*, τόμ. 22, παράρτημα 25, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 275-276.

6. Για την επισκοπή και άργότερα μητρόπολη Ναυπάκτου βλ. ΓΕΡ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, «Πότε παρήκμασε και εξέλιπε και εκκλησιαστικώς ως μητρόπολις ή Νικόπολις και άνεδείχθη ή Ναύπακτος;», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου*, Β', Αθήναι 1956, σ. 150-205. Βλ. επίσης βιβλιογραφικά στο βιβλίο του Ι. Ε. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, ό.π., σ. 264-265.

7. Ο Χριστιανισμός είχε διαδοθεί στις αρχές του 4ου αιώνα και στη Δυτική Στερεά με όρμητήριο την επισκοπή Ναυπάκτου (βλ. Α. HARNACK, *Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, τόμ. II, Leipzig 1906, σ. 786 σημ. 5) αλλά και τη Νικόπολη (ό.π., σ. 624, 791, 818).

8. Αίτωλική Χαλκίδα, Καλυδώνα, Πλευρώνα, Παιάνιον, Βουκάτιον, βλ.

πολλά στη μελέτη της παλαιοχριστιανικής ιστορικής χωρογραφίας της Δυτικής Στερεάς. Στην προσπάθεια ωστόσο για μιὰ πρώτη προσέγγιση τοῦ συνόλου τῶν προβλημάτων ποὺ συνδέονται μὲ τὰ μνημεῖα δὲν πρέπει νὰ παραβλέπονται οἱ πολλὲς καὶ ποικίλες δυσκολίες, ἰδιαίτερα μάλιστα ὅταν οἱ παρατηρήσεις ἀφοροῦν σὲ μνημεῖα ποὺ βρίσκονται στὸ στάδιο τῆς προανασκαφικῆς ἔρευνας.

Δυὸ βασιλικές, τῆς Ἀγ. Τριάδος Κάτω Βασιλικῆς καὶ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου κοντὰ στὴ Γουριά, μόλο ποὺ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα τους εἶναι λιγοστά, περιλαμβάνονται σ' αὐτὴ τὴ διαπραγμάτευση, γιατί παραμένουν ἴσως τὰ πιὸ ἀγνοημένα παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας. Ἡ παρουσίαση γίνεται σὲ σχέση μὲ τὴ γεωγραφικὴ⁹ θέση τῶν μνημείων κι ὄχι μὲ κατάταξη χρονολογική.

1. Ἡ Βασιλικὴ Ἀγ. Τριάδος στὸ χωριὸ Κάτω Βασιλικὴ τῆς Βαράσοβα

Κοντὰ στὴ Βαράσοβα, στὸ λόφο Ἀγία Τριάδα τοῦ χωριοῦ Κάτω Βασιλική, ἔνα σημαντικὸ μνημεῖο καὶ ὁ χῶρος γύρω του παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἔρευνα. Τὰ δρατὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ἐνὸς ἱσοπεδωμένου σχεδὸν κτηρίου στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου περιορίζονται στὸ νοτιοανατολικὸ μέρος του· πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὰ ἀναφερόμενα ἐρεῖπια παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ λοφίσκου «Ἀγία Σωτήρα» ἀπὸ τὸν Εὐθ. Μαστροκώστα, τοποθεσία ποὺ ὁ ἑλληνας ἀρχαιολόγος ταυτίζει μὲ τὴν Ὀμηρικὴ «ἀγχίαλο» Χαλκίδα¹⁰. Ὅρισμένα συμπληρωματικὰ στοιχεῖα ποὺ ξεκαθαρίζουν κά-

Κ. Δ. ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ Ἀρχαία Αἰτωλία· ἱστοριογεωγραφικὴ μελέτη μετὰ χαρτῶν καὶ εἰκόνων*, Ἀθῆναι 1939, σ. 38-40, 30-32, 37-38, 103-104, 93-94. Πρβλ. ERNST KIRSTEN, «Bericht über eine Reise in Aetolien und Akarnanien», *Archäologischer Anzeiger* 1941, σ. 101, 112-119. RE III, 2(1899), σ. 2089· RE X, 2(1919), σ. 1763-1766· RE XXI, 1(1951), σ. 239-268· RE XVIII, 2(1942), σ. 2363-2374· RE III, 1 (1897) σ. 994.

9. Γιά τὴ γεωγραφικὴ κατάσταση τῆς περιοχῆς βλ. A. PHILIPPSON, *Die griechischen Landschaften, II/II, Das westliche Mittelgriechenland und die westgriechischen Inseln*, [Nebst einem Anhang: Beiträge zur historischen Landeskunde... von E. Kirsten], hrsg. von E. Kirsten, Frankfurt/Main 1958, σ. 324-417.

10. Βλ. ΕΥΘ. ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑ, *ΑΔ* 16, 1960, Χρονικά, σ. 196: «Ἐπὶ τοῦ περιβαλλομένου διὰ τείχους ἱστορικῶν χρόνων παρὰ τὸ χωρίον Κάτω Βασιλικὴ λοφίσκου Ἀγία Σωτήρα (πλν. 166α), ἐνθα τοποθετεῖται ἡ Ὀμηρικὴ «ἀγχίαλος» Χαλκίς (B640), ἀνευρέθησαν λεπίδες ὀψιανοῦ. Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λοφίσκου σώζονται τὰ ἐρεῖπια τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ (εἰς ὕψος 1 μ. πλάχ. 1,92 μ.) μετὰ τμήματος 5 μέτρων,

πως τὴν προανασκαφικὴ εἰκόνα τοῦ μνημείου εἶναι ἐπιβεβλημένο νὰ παρατεθοῦν, καθὼς ὡς τώρα δὲν ἔγινε καμιὰ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀποκάλυψή του.

Τὰ διατηρημένα ὑπολείμματα ἀπὸ τὸ κτήριο μαρτυροῦν ὅτι ἔχουμε μπροστὰ μας μιὰ τρίκλιτη βασιλικὴ κλασικοῦ τύπου μὲ εὐρεία τὴν κατὰ πλάτος διάσταση (σχέδ. 1). Ἀπὸ τὴ βασιλικὴ σώζεται μόνο ἓνα τμήμα τοῦ νότιου τοίχου σὲ χαμηλὸ ὕψος (0,40 μ.) καὶ μεγαλύτερο μῆκος (4 περίπου μ.) καθὼς καὶ ἡ ΒΑ γωνία τοῦ ναοῦ ποὺ μᾶς παρέχει τὴ διάσταση τοῦ πλάτους τοῦ μνημείου. Ἡ ΒΑ γωνία τοῦ κτηρίου πάτησε γερὰ στὸ φυσικὸ βράχο καὶ διατηρεῖ σὲ μῆκος 2,5 περίπου μ. ἓνα τμήμα ἀπὸ τὸ βόρειο τοῖχο καθὼς ἐπίσης κι ἓνα τμήμα ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ στὸ μῆκος τοῦ ἐνὸς περίπου μ. Οἱ τοῖχοι αὐτοὶ τέμνονται κάθετα μεταξύ τους, ὅπως γίνεται καὶ στὴ ΝΑ γωνία, ἔνδειξη ὅτι ὁ ναὸς εἶχε στὴν κάτοψη σχῆμα ὀρθογωνίου παραλληλογράμμου. Ὁ βόρειος τοῖχος χάνεται πρὸς Δ στὸ ἔδαφος, ἐνῶ ὁ ἀνατολικὸς διακόπτεται ἀνάμεσα στὴ ΒΑ γωνία καὶ στὸ σημεῖο συναντήσεώς του μὲ τὴν ἡμικυκλικὴ ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ. Ἀντίθετα τὸ τμήμα τῆς τοιχοδομίας ἀπὸ τὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ ὡς τὴ ΝΑ γωνία τοῦ ναοῦ (εἰκ. 3) διαγράφεται στὸ ἔδαφος ἢ ἐξέχει μερικὰ ἐκ. τοῦ μέτρου (20-40 ἐκ.) καὶ παρουσιάζει συνοχή μὲ τὸ νότιο τοῖχο, ὅπως διακρίνεται καθαρὰ στὴ γωνία συναντήσεώς τους πάνω στὴν ὁποία σήμερα εἶναι χτισμένο σύγχρονο εἰκόνισμα (εἰκ. 3). Ἡ διατήρηση τῶν δύο γωνιῶν τοῦ κτηρίου μᾶς παρέχει τὸ πλάτος του ποὺ φτάνει ἐξωτερικὰ τὰ 18,80 μ.

Τὸ παλαιοχριστιανικὸ οἰκοδόμημα εἶχε εὐθεῖς τοὺς ἀνατολικούς τοίχους τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἐνῶ τὸ κεντρικὸ ἀπέληγε σὲ μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (εἰκ. 1), ποὺ παρουσιάζει καὶ τὸ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον. Τὸ μεγάλο πάχος τῆς τοιχοποιίας (1,90 μ.) προδίδει τὶς ἐπεμβάσεις ποὺ ἔγιναν ἀργότερα στὴν παλαιοχριστιανικὴ μορφή της. Διακρίνεται καθαρὰ ἓνας ἐξωτερικὸς ἡμικυκλικὸς τοῖχος ποὺ ἀνήκει στὸ ἀρχικὸ κτήριο, ἐνῶ στὸ ἐσωτερικὸ ἐπενδύει τὸν ἡμικύλινδρο μὲν ἄλλῃ τοιχοποιίᾳ, κατασκευασμένη προχειρότερα μὲ ἀπλὴ σύνδεση φαιολίθων καὶ χωρὶς συνδετικὸ κονίαμα. Ὁ ἐξωτερικὸς τοῖχος εἶναι καμωμένος μὲ ἀσβεστοκονίαμα, φαιοὺς λίθους καὶ τετράγωνες πλίνθους (μιὰ ποὺ διατηρεῖται στὴν ἐπιφάνεια τῆς τοιχοδομίας ἔχει διαστάσεις 0,30X0,30 καὶ πάχος 2,5 ἐκ.). Τὸ πάχος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου, ἐνῶ στὸ μέτωπο ποὺ σχηματίζεται πάνω στὴ χορδὴ τοῦ ἡμι-

τῶν τοίχων τῶν μακρῶν πλευρῶν παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (πλάτ. 16 μ. περίπου).

κυκλίου τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀψίδας εἶναι 1,40 μ., μειώνεται στὸ κέντρο στὰ 0,35-0,40 μ. Τὸ ὕψος διατηρήσεως τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδας φτάνει ἐσωτερικὰ στὸ ἓνα μέτρο, ἐνῶ ἐξωτερικὰ κυμαίνεται ἀπὸ 0,20-0,60 μ. Τὴν ἀντοχὴ τῆς τοιχοποιίας τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ, ποῦ ἦταν θεμελιωμένη σὲ φυσικὸ βράχο, ἐνίσχυσαν τρεῖς ἀντηρίδες (εἰκ. 2) ποῦ τὰ ἴχνη τῆς διαμόρφωσής τους ξεχωρίζουν σὲ μικρὸ μῆκος (0,40-0,60 μ.) καὶ στὸ πλάτος τῆς κανονικῆς τοιχοδομίας τοῦ κτηρίου (0,70 μ.).

Στὸ χῶρο τοῦ κυρίως ναοῦ διαγράφονται μόνο οἱ ἄξονες τῶν «στηλοβατῶν» κάτω ἀπὸ τοὺς σωροὺς τῶν χωμάτων καὶ τῶν λίθων. Ἡ ἐπίχωση καὶ ἡ αὐξομείωση τῶν ὀγκῶν ἢ τῶν κοιλωμάτων (φαίνεται ὅτι στὸ χῶρο πρὸ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ στὸ κεντρικὸ κλίτος ἐγινε παλιότερα λαθρανασκαφὴ) ἐμποδίζουν τὴν περαιτέρω παρακολούθηση τοῦ σχεδίου. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι τὸ ἔδαφος πρὸς τὰ δυτικὰ παρουσιάζεται πιὸ ὁμαλὸ καὶ ἡ παρουσία διαφόρων ὑπολειμμάτων οἰκοδομικοῦ ὕλικου ἢ τοίχων παροτρύνουν στὸ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ὁ ναὸς ὁλοκληρώνει κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση πρὸς τὰ δυτικὰ τὸ σχέδιό του. Δὲν ἀποκλείεται ἐπίσης ἡ σύνδεσή του μ' ἓνα κτιριακὸ, συγκρότημα ποῦ θὰ γέμιζε τὸν ἐκτεταμένο—σ' αὐτὸ εἰδικὰ τὸ μέρος—ἐπίπεδο χῶρο.

Στὴν τυπολογία τῆς βασιλικῆς τῆς Βαράσοβας θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ παρατηρήσει ὅτι ὡς πρὸς τὴν κανονικότητα τῶν γωνιῶν τοῦ κτηρίου, τὶς εὐθεῖες ἀπολήξεις τῶν πλαγίων κλιτῶν πρὸς Α καὶ τὴ μορφὴ τῆς ἀψίδας μὲ τὶς συμφυεῖς ἀντηρίδες τὸ μνημεῖο μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ πλάι σὲ ἀνάλογα παραδείγματα βασιλικῶν ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ, ὅπως εἶναι ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου κοντὰ στὸ Εὐηνοχώρι¹¹, τῆς Φοινικιάς κοντὰ στὸ Μεσολόγγι¹², τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου κοντὰ στὴ Γουριὰ τῆς Παραχελωτίδας¹³, τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὴν Παραβόλα¹⁴, ἡ βασιλικὴ τῆς Μεγάλης χώρας¹⁵ καὶ κατεπέκταση ἡ βασιλικὴ Α τοῦ Δρυμοῦ τῆς περιοχῆς τῆς Βόνιτσας¹⁶, ἡ βασιλικὴ Α τῆς νησίδας Κέφαλος τοῦ Ἀμβρακικοῦ¹⁷ καὶ αὐτῆς τῆς Νικοπόλεως¹⁸.

11. Βλ. παρακάτω, σ. 436.

12. Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 29, 1973-74, Χρονικά, σ. 527-530 καὶ σχέδ. 4 τῆς σ. 528.

13. Βλ. παρακάτω, σ. 449.

14. Βλ. παρακάτω, σ. 453.

15. Βλ. παρακάτω, σ. 450.

16. Βλ. ΕΥΘ. ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑ, *ΑΑΑ*, IV, 1972, σ. 192.

17. Βλ. ΧΑΡ. ΜΠΑΡΛΑ, «Ἀνασκαφὴ Κεφάλου Ἀμβρακικοῦ», *ΙΑΕ* 1965, σ. 78-94· *ΙΑΕ* 1966, σ. 95-102· *ΙΑΕ* 1967, σ. 28-32· *ΙΑΕ* 1968, σ. 16-21.

18. Βασιλικὴ Β: D. I. PALLAS, *Epiros, RbK*, II, 218, Abb. 3.

Ἐπομένως μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ γενικότερα στὴν ἴδια ἐποχὴ (τέλη 5ου-α' μισὸ 6ου αἰ.) ποὺ χρονολογοῦνται αὐτὰ τὰ μνημεῖα.

Ἀπὸ κατασκευαστικὴ ἄποψη στὴν τοιχοδομία χρησιμοποιοῦνται ἀργοὶ λίθοι ἐλάχιστα κατεργασμένοι καὶ ἀφθονο ἰσχυρὸ ἀσβεστοκονίαμα μὲ παρεμβολὴ στρώσεων ἀπὸ τετράγωνες πλίνθους (ἀψίδα), ὅπως συμβαίνει σὲ ἀνάλογα παλαιοχριστιανικὰ οἰκοδομήματα τῆς περιοχῆς¹⁹.

Ἡ διαμόρφωση τῆς ἀψίδας στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κυλίνδρου μαρτυρεῖ ὅτι μετὰ τὴν ἐρείπωση τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος ἀνοικοδομήθηκε μικρότερος ναὸς περιορισμένος ἴσως στὸ μέσο κλίτος. Μικρὴ σκαφικὴ ἔρευνα θὰ ἔδειχνε τὸ μήκος τοῦ ναοῦ.

Ἀκόμη μιὰ παρατήρηση: ὁ χώρος στὸν ὁποῖο βρίσκεται τὸ μνημεῖο ἦταν ὀχυρωμένος. Τὸ τεῖχος φαίνεται ὅτι συντηρήθηκε καὶ στὰ βυζαντινὰ χρόνια. Πολὺ κοντὰ καὶ πρὸς τὸ ΝΑ μέρος τῆς βασιλικῆς ἓνα κομμάτι συμπαγοῦς τοιχοποιίας διαμορφώνει καμαροειδὴ κατασκευή καὶ δὲν ἀποκλείεται κάτω ἀπὸ τὴν τοιχοποιία νὰ κρύβεται κάποιος παλαιοχριστιανικὸς τάφος, ἂν τὸ ὀγκῶδες ἀρχιτεκτονικὸ κατασκεῦσμα δὲν εἶναι ἀπλῶς ἓνα κομμάτι πεσμένο ἀπὸ τὸ ὑπερκείμενο παλαιοχριστιανικὸ τεῖχος. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα θὰ μπορούσε νὰ διαλευκάνει τὸ πρόβλημα. Πρέπει ἀκόμη νὰ τονιστεῖ ὅτι χρειάζεται νὰ ἐρευνηθεῖ ὁλόκληρος ὁ χώρος τοῦ λόφου, νὰ παρακολουθηθεῖ ἡ ὀχύρωσή του καὶ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ ἔκταση τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ποὺ ἀναπτύχθηκε πάνω του.

2. Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου κοντὰ στὸ Εὐηνοχώρι

Ἡ κατάσταση τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ποὺ βρίσκεται νοτιότερα ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο χωριὸ κοντὰ στὸν Εὐήνο παρουσιάζει πλὴν σύνθετα προβλήματα. Τὰ βασικότερα ζητήματα ποὺ ἀντιμετωπίζει ἡ ἔρευνα ἀξιολογώντας τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα μπορεῖ νὰ συνοψιστοῦν α) στὴν ἀποκατάσταση τοῦ σχεδίου τῆς κάτοψης τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ καὶ β) στὴν παρακολούθηση τῶν διαφορῶν οἰκοδομικῶν φάσεων τοῦ κτηρίου ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ ὡς τὶς μέρες μας. Τὴν ὑπαρξὴ τοῦ δεύτερου προβλήματος καὶ τὶς δυ-

19. Βασιλικὴ τῆς Ναυπάκτου (Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗ, *ΑΔ* 21, 1966, Β², σ. 267· Π. Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 28, 1973, Χρονικά, σ. 397· Ν. ΖΙΑ, *ΑΔ* 29, 1973-74, Χρονικά, σ. 543 καὶ σχέδ. 1, 2), Ἀγίου Γεωργίου Εὐηνοχωρίου (Π. Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 22, 1967, Χρονικά, σ. 325-327, πίν. 234α), βασιλικὴ τῆς Παραβόλας (βλ. εἰκ. 14 ἐδῶ), βασιλικὴ Α νησίδας Κεφάλου (ΧΑΡ. ΜΠΑΡΛΑ, *ΠΔΕ* 1965, πίν. 97β).

σκολίες για τη λύση του επισήμανε από παλιότερα ο καθηγ. Π. Α. Βοκοτόπουλος, ο οποίος περιέγραψε σύντομα το μνημείο και παρέθεσε κάτοψη και μια κατά μήκος τομή του²⁰. Το πρώτο ερώτημα προκύπτει από τη σύγκριση των πραγματιστικών δεδομένων του μνημείου και των δημοσιευμένων σχεδίων του ναού.

Ἡ ἀρχική τρίκλιτη βασιλική ἔχει σὲ κάτοψη σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου. Τὸ κεντρικὸ κλίτος ἀπολήγει σὲ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 4,30 μ. καὶ βέλους 2,30 μ.). Ἡ διαίρεση τῶν κλιτῶν ἐπιτυγχάνεται μὲ συνεχεῖς τοίχους διάτρητους ἀπὸ τοξωτὰ ἀνοίγματα²¹. τρία διακρίνονται ἀκόμη στὴ νότια ὄψη τοῦ ὀρθοῦ μνημείου, ἐνῶ στὴ βόρεια ὄψη διαγράφεται, ἐκτὸς τῶν ἀντιστοιχῶν τριῶν, τμῆμα ἐνὸς τέταρτου κοντὰ στὴ ΒΔ γωνία τοῦ σημ. ναοῦ. Στὸ νότιο τοῖχο τὸ πρῶτο ἄνοιγμα ἀπὸ τὰ ἀνατολικά εἶναι τειχισμένο, ὅπως καὶ τὸ ἀντίστοιχο βόρειο: καὶ τὰ δύο ἔχουν τὶς ἴδιες διαστάσεις (1,80 μ. ὕψος ἀπὸ τὸ ἔδαφος ἐξωτερικὰ καὶ 0,90 μ. πλάτος). Οἱ σταθμοὶ ὥστόσο τῶν ἀνοιγμάτων ἐκκινοῦν ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ τοιχοδομίᾳ τοῦ κτηρίου ποὺ διατηρεῖται στὰ κατώτερα τμήματα²². Τειχισμένα ὡς τὸ ὕψος τῆς ποδιᾶς τῶν μεταγενεστέρων τοξωτῶν παραθύρων (ποὺ ἔχουν διαστάσεις 1,48X0,80 μ.) εἶναι καὶ τὰ δύο μεγάλα ἰσοῦψῃ καὶ ἰσοπλατῇ (2,60X1,25 μ.) τοξωτὰ ἀνοίγματα τοῦ βόρειου τοίχου (εἰκ. 4) καθὼς καὶ τὸ κεντρικὸ ἄνοιγμα τοῦ νότιου (εἰκ. 5). Τὸ τελευταῖο, ποὺ βρίσκεται πρὸς τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ νότιου τοίχου, χρησιμεύει τώρα ὡς θύρα κι ἔχει τὶς ἴδιες διαστάσεις μὲ τὰ προηγούμενα.

Στὴν ἄκρῃ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ βόρειου τοίχου μόλις διαγράφεται τμῆμα τόξου μὲ προεξέχον (ἐξωτερικὸ) ἐπίθημα ἴδιας μορφῆς μὲ τὰ ἐπιθήματα ποὺ ὑπάρχουν στὴν κορυφὴ τῶν παραστάδων τοῦ ἀμέσως προηγούμενου τοξωτοῦ ἀνοίγματος τοῦ ἴδιου τοίχου καὶ

20. Γιά τὸ μνημεῖο βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλου, *ΑΔ* 22, 1967, Χρονικά σ. 325-327· τοῦ ἴδιου, *ΑΔ* 24, 1969, Χρονικά, σ. 241, πίν. 241α: D. I. PALLAS, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Roma 1977, σ. 25-26. [στὸ ἐξῆς: D. I. PALLAS, *Les monuments*].

21. Ἰδια διάταξη παρατηρεῖται καὶ στὴν Ἐπισκοπὴ Μάστρου (βλ. παρακάτω, σ. 448), στὴ βασιλικὴ τῆς Παραβόλας (βλ. παρακάτω, σ. 456) καθὼς καὶ στὴν πρώτη βασιλικὴ τῆς Παναγίας τῶν Βλαχερνῶν στὴν Ἄρτα (Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Ἀρχιτεκτονική*, σ. 24, εἰκ. 9). Γιά τὸ χωρισμὸ τῶν κλιτῶν μὲ τοίχους, στοὺς ὁποίους ὑπῆρχαν ἀνοίγματα γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τοῦ κεντρικοῦ μὲ τὰ πλάγια κλίτη, βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλου, *Ἀρχιτεκτονική*, σ. 101 σημ. 2· πρβλ. D. I. PALLAS, *Les monuments*, σ. 187.

22. Ἀποκλείεται συνεπῶς ἡ περίπτωση τοῦ χωρισμοῦ τῶν κλιτῶν μὲ κιονοστοιχίες, ὅπως ὑποθέτει ὁ καθηγ. Δημ. Πάλλας (*Les monuments*, σ. 26).

πὸν τονίζουν τὴ γένεση τῶν τόξων τους. "Αλλὰ τέσσερα τέτοια ἐπιθήματα πὸν ὑπάρχουν στὰ μεγάλα τοξωτὰ ἀνοίγματα (εἰκ. 4) τοῦ βόρειου τοίχου μὲ ἐξέχουσα τὴν ἐσωτερικὴ λοξότιμητη πλευρὰ τους τοποθετήθηκαν σ' αὐτὴ τὴ θέση τὴν ἐποχὴ πὸν ἐγινε ἀνακατασκευὴ τῶν τόξων (13ος αἰ.)²³. Ἡ ἐπισήμανση τοῦ χαμηλοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος στὴ ΒΔ γωνία τοῦ κτηρίου, πὸν δὲν ὀλοκληρῶνεται τὸ ἴδιο, ἀλλὰ ὀλοκληρῶνεται τὴ συνολικὴ μορφή τῶν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων τῆς βόρειας ὀψης, μᾶς παρέχει διαφοροποιημένο τὸ σχέδιο τῆς κάτοψης τῆς βασιλικῆς. Ἡ διατήρηση τῆς ἀρχικῆς τοιχοδομίας χαμηλὰ στὴ βάση καὶ τοῦ βόρειου τοίχου ἀπὸ τὴ ΒΑ ὡς τὴ ΒΔ γωνία τοῦ ναοῦ ἐπιβεβαιώνει τὸ γεγονός ὅτι ὁ τρόπος διαχωρισμοῦ τῶν κλιτῶν δὲν ἄλλαξε ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ ὡς ἐκείνη πὸν ὁ ναὸς ἐγινε μονόχωρος²⁴.

Μιὰ ἀκόμη παρατήρηση ἀφορᾷ στὴν ἀντίφαση πὸν δημιουργεῖ τὸ ὑπερβολικὸ, σὲ σχέση μὲ τὰ πλάγια κλίτη, πλάτος τοῦ νάρθηκα στὴ δημοσιευμένη κάτοψη τοῦ μνημεῖου²⁵. Ἡ ἀποκατάσταση ὅμως τοῦ πραγματικοῦ μήκους τοῦ βόρειου τοίχου καὶ ἡ ἀναλογικὴ ἐπιμήκυνση τοῦ νότιου μεταβάλλει τὸ σχέδιο τῆς κάτοψης στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ²⁶ καὶ ἀποκαθιστᾷ τὶς ἀναλογίες του, ὥστε ἡ μορφή τῆς κατόψεως πὸν προτείνεται στὸ σχέδ. 2 νὰ φαίνεται πὸς πλησιάζει περισσότερο τὴν πραγματικότητά.

Παραμένει βέβαια αἰνιγματικὴ ἡ συνέχεια τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ συγκροτήματος πρὸς Δ (αἶθριο, ἄλλα οἰκοδομήματα) καὶ τὸ ἂν ὑπάρχει ἐξάρτηση μὲ τὴ χριστιανικὴ βασιλικὴ ἐνὸς κτηριακοῦ συγκροτήματος πὸν βρίσκειται σὲ ἀπόσταση 80 περίπου μ. δυτικὰ ἀπὸ

23. Τὸ ἐρώτημα ἂν τὰ ἐπιθήματα ἀνήκουν σὲ ἀρχικὴ κιονοστοιχία ἢ τοποθετήθηκαν ἐδῶ μεταγενέστερα εἶχε τεθεῖ ἀπὸ τὸν Π. Α. Βοκοτόπουλο (ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, σ. 327).

24. "Όταν ὁ ναὸς ἐγινε μονόχωρος τειχίστηκαν τὰ ἀνοίγματα καὶ τὸ μνημεῖο περιορίστηκε στὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους. Παραδείγματα τρίκλιτων βασιλικῶν πὸν δέχτηκαν μετασκευὲς καὶ περιορίστηκαν στὸ μέσο κλίτος παραθετὶ ὁ Π. Α. Βοκοτόπουλος, Ἀρχιτεκτονικὴ σ. 12-13 σημ. 11. Πρβλ. Δ. Ι. ΠΑΛΛΑ, «Ἡ Παναγία τῆς Σκριποῦς», σ. 50, σημ. 152.

25. Βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, σ. 326, σχέδ. 1.

26. Δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ βέβαια ὅτι ὁ «νάρθηκας» αὐτῆς τῆς μορφῆς ἦταν εὐρύχωρος κατὰ τὸ παράδειγμα ὀρισμένων ἐκκλησιῶν πὸν προϋποθέτουν «λατρευτικὴ πρᾶξι σὲ ἀρχαϊκὴ μορφή», βλ. σχετικὰ, ΔΗΜΗΤΡΗ Ι. ΠΑΛΛΑ, «Ἡ Παναγία τῆς Σκριποῦς ὡς μετάπλαση τῆς παλαιοχριστιανικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς σὲ μεσαιωνικὴ βυζαντινὴ», Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν 5 (1974-1976) 33 καὶ σημ. 101. Ἡ εὐρύχωρία εἶναι φαινομενικὴ, γιατί ἀπλούστατα ὁ ναὸς εἶχε μεγαλύτερο μήκος ἀπὸ τὸ σημερινὸ (βλ. σχέδ. 2 ἐδῶ).

τῇ θέσῃ τῆς βασιλικῆς²⁷. Στὰ ἐρωτήματα ὅμως αὐτὰ μόνη ἀρμόδια γιὰ λύσεις ἀπομένει ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα.

Πρὶν προχωρήσουμε στὸ δεῦτερο πρόβλημα ποὺ τέθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς βασικὸ γιὰ τὴν ἐρευνα τοῦ μνημείου, πρέπει νὰ σταθοῦμε γιὰ λίγο στὴ μορφολογία τοῦ βόρειου διατηρημένου τοίχου τοῦ ναοῦ. Ἐδῶ μπορούμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ τοιχοδομία τοῦ κτηρίου (α' φάση), ἡ ὁποία εἶναι ὁρατὴ στὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ, τοὺς ἀνατολικοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ καὶ τὰ κατώτατα μέρη τῆς τοιχοδομίας τῶν πλευρικῶν τοίχων, ἡ μορφή τῆς τοιχοδομίας ἀλλάζει· ἐνῶ στὰ χαμηλότερα σημεῖα παρουσιάζεται ὡς ἀργολιθοδομὴ μὲ πρόσμειξη πλίνθων στοὺς ἀρμούς, χωρὶς πειθαρχία σὲ κάποια διάταξη (β' φάση), πὺδ πάνω συστηματοποιεῖται περισσότερο (γ' φάση) σὲ μιὰ μορφή τοιχοδομίας-ἀργολιθοδομὴ ποὺ διακόπτεται ἀπὸ ὀριζόντια καὶ μονὴ σειρὰ πλίνθων—ποὺ συναντιέται στὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ σὲ ναοὺς τῆς ἴδιας περιοχῆς καὶ πὺδ συγκεκριμένα στὰ μνημεῖα τῶν Δύο Ἐκκλησιῶν τῆς Σταμνᾶς (α' μισὸ 10ου αἰ.)²⁸.

Τὴν ἀλλαγὴ τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων παρατηροῦμε ἀκόμη καὶ στὴ διαφορετικὴ κατασκευὴ τῶν τοξωτῶν πλαισίων τῶν ἀνοιγμάτων, καλύτερα στὴ βόρεια πλευρὰ (εἰκ. 6) ἀλλὰ καὶ στὸ πρῶτο (ἀπὸ Α) καὶ στὸ δεῦτερο τόξο τῆς νότιας. Τὰ δύο χαμηλότερα ἀνατολικά διατάσσουν ἀκτινωτὰ τὶς πλίνθους καὶ περιβάλλονται ἀπὸ βήσαλα²⁹, ἐνῶ στὰ ψηλότερα τόξα ἡ μορφή, ποὺ παρουσιάζει ἐναλλαγὴ λίθων καὶ

27. Εἶναι παρακινδυνευμένο νὰ ἐκφραστεῖ νωρὶς ἢ ἄποψη ὅτι τὸ κτηριακὸ συγκρότημα ποὺ βρίσκεται στὰ δυτικὰ τοῦ ναοῦ εἶναι Βαπτιστήριον. Ἡ ὑπόθεσις ὡστόσο δὲν μπορεῖ καὶ ν' ἀποκλειστεῖ. Ἡ παρακολούθησις τῶν τοίχων ποὺ μένουσιν ἀκάλυπτοι δὲν ἐπιτρέπει, χωρὶς ἀνασκαφικὴ ἐρευνα, νὰ δοθεῖ κάποια σαφέστερη εἰκόνα γιὰ τὸ σχέδιον καὶ τὴ μορφολογίαν τοῦ κτηρίου. Πάντως στὸ βόρειον μέρος διακρίνονται δυὸ ἀψιδωτὰ κατασκευές, μὲ χορδὴ 2 μ. καὶ βέλος 1,20 μ., ποὺ συνάπτονται μὲ παραλληλόγραμμους χώρους πρὸς Ν. Οἱ ἀπολήξεις τῶν τοίχων δείχνουν ὅτι οἱ κατασκευές πρέπει νὰ ὁλοκληρώνουν κάποιο σημαντικὸ οἰκοδόμημα, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ διατηρημένα ὑπολείμματα. Ἡ μορφή τῆς τοιχοδομίας τῶν διδύμων ἀψίδων, μὲ τὶς γνωστὰς ζῶνες τῶν ἐπαλλήλων σειρῶν πλίνθων (ντουζένια), παρουσιάζει ἐξαρτήσεις τόσο ἀπὸ τὰ ρωμαϊκὰ πρότυπα ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν τεχνικὴ τῆς παλαιοχριστιανικῆς τοιχοποιίας. Ἡ ἀρμόδια ὑπηρεσία βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων ἄς ἐλπίσουμε ὅτι θὰ προγραμματίσει κάποιο εὐρύτερον ἀνασκαφικὸ ἔργο στὸν ἐκτεταμένον ὄχι γύρω ἀπὸ τὴ βασιλικὴν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

28. Γιὰ τὴ μορφή αὐτὴ τῆς τοιχοδομίας βλ. Π. Α. Βοκοποπούλου, *Ἀρχιτεκτονική*, σ. 143 καὶ πίν. 28α, 29α.

29. Γιὰ τὴ διαμόρφωσις τῶν τόξων μὲ πλαίσιο ἀπὸ μονὴν σειρὰ καμπύλων πλίνθων βλ. Π. Α. Βοκοποπούλου, *Ἀρχιτεκτονική*, σ. 166 καὶ σημ. 3, 4.

πλίνθων³⁰, προδίδει μιὰ διαφορετική οἰκοδομική φάση στὸ μνημεῖο· ὥστε καὶ στοὺς πλευρικοὺς ἀκόμη τοίχους τοῦ μνημείου μπορεῖ κανεῖς νὰ διακρίνει εὐκολα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παλααιοχριστιανική καὶ τὴν νεότερη, τρεῖς ἀκόμη οἰκοδομικὲς φάσεις βυζαντινῶν χρόνων.

Ἀλλὰ μεγαλύτερη συμβολὴ κατὰ τὴ διάκριση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων προσφέρει ἡ μεγάλη ἡμικυλινδρική ἀψίδα (εἰκ. 7) ποὺ ἡ ἐξωτερικὴ περίμετρός της φτάνει περίπου τὰ 9 μ. Ἡ ἐξωτερικὴ μορφολογία τῆς ἀψίδας παρουσιάζει ἀνομοιογένεια στὴ χρήση τῶν ὕλικῶν καὶ διαφορὲς τρόπον δομῆς σὲ εὐδιάκριτα τμήματα. Ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ὡς τὸ ὕψος τῶν 3,30 μ. ἔχει μορφὴ ἡμικυλινδρική, ἀλλ' ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ σὲ ὕψος ἐνὸς ἀκόμη μέτρου γίνεται δεκάπλευρη: κάθε πλευρὰ ἔχει μήκος 0,80 μ. καὶ ἡ τοιχοδομία ὅλης αὐτῆς τῆς ζώνης πλησιάζει τὸ πλινθοπερίβλητο σύστημα δομῆς, ξεχωρίζοντας εὐκολα ἀπὸ τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ ἡμικυλίνδρου. Τὸ σημεῖο τῆς διαφορᾶς τονίζεται ἀκόμη καὶ μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ὀδοντωτοῦ γεῖσου³¹ ποὺ ἴχνη του σώζονται στὸ νότιο (σὲ μήκος 2, 70 μ.) καὶ στὸ βόρειο (σὲ μήκος 2,75 μ.) τμήμα τῆς ἀψίδας ὡς τὸ ὕψος περίπου τῶν πλαγιῶν ἀντηρίδων. Οἱ τρεῖς ἀντηρίδες διατάσσονται ἀκτινωτὰ στὸ ἐξωτερικὸ τῆς ἀψίδας³². Οἱ δύο ἀπὸ αὐτὲς ἐξέχουν 0,60 μ. καὶ τὸ πᾶχος τους εἶναι 0,70 μ.· ἡ τρίτη (μεταγενέστερη) εἶναι ἐντειχισμένη στὸ κέντρο καὶ οἱ διαστάσεις της διαφέρουν ἀπὸ τὶς ἄλλες ὡς πρὸς τὴν ἐξοχή (0,85 μ.) καὶ ὡς πρὸς τὸ πᾶχος (0,85 μ.). Διαφορὰ παρου-

30. Ἡ τοξοδομία αὐτῆς τῆς μορφῆς εἶναι συνηθισμένη στὸν 13ο αἰ. (βλ. Γ. ΒΕΛΕΝΗ, «Ἐνας παλαιολόγειος ναὸς στὴν περιοχὴ Δράμας», *Ἐπιστ. Ἐπετ. Πολυτεχν. Σχολῆς Πανεπιστ. Θεσσαλονίκης* 6 (1973) 96-98). Ἡ ἐναλλαγὴ πωρολίθων (ἢ καὶ φαιῶν λίθων) καὶ πλίνθων ποὺ διατάσσονται ἀνὰ τρεῖς ἀκτινωτὰ εἶναι πολὺ συνηθισμένη στὴν παλαιολόγια ἀρχιτεκτονικὴ καὶ οἰκεία στὴν περιοχὴ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου. Στὰ Κωνσταντινουπολιτικὰ καὶ μακεδονικὰ μνημεῖα ἀπὸ τὸν 11ο κ.έ. αἰῶνα (βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀρχιτεκτονική*, σ. 188) ἡ συνοχὴ τῶν λίθων καὶ τῶν πλίνθων εἶναι αὐστηρότερη καὶ ἡ ἐντύπωση διαφορετικῆ.

31. Γιά τὰ πλίνθινα ὀδοντωτὰ γεῖσα βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀρχιτεκτονική*, σ. 169 καὶ σημ. 1, 2.

32. Γιά τὸ στοιχεῖο τῶν ἀντηρίδων στὶς ἀψίδες ἐκκλησιῶν βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀρχιτεκτονική*, σ. 153 σημ. 2. Πρβλ. καὶ D. I. PALLAS, *Les monuments* σ. 26 καὶ σημ. 57. Ἀπὸ τὰ προσαγόμενα ἀπὸ τὸν Βοκοτόπουλο παραδείγματα μόνο ἡ Ἐπισκοπὴ Εὔρυτανίας τοποθετεῖται χρονολογικὰ (δ.π., σ. 183) μετὰ τὴν παλααιοχριστιανικὴ περίοδο. Δὲν γνωρίζουμε ὅμως ἐπακριβῶς ποιά κατάσταση ὑπῆρχε κάτω ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐκκλησία καὶ κάθε στοιχεῖο ποὺ θὰ στήριζε κάποια ὑπόθεση γιὰ προϋπαρξὴ ἄλλου κτηρίου στὴ θέση τοῦ μνημείου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο πιθανῶς ἐπηρεάστηκε ἡ Ἐπισκοπὴ, δὲν εἶναι δυνατό σήμερα νὰ ἐλεγχθεῖ.

σιάζει σὲ σχέσηη μὲ τὶς ἄλλες δυὸ καὶ ἡ μορφή τῆς τοιχοδομίας, ποὺ διακρίνεται γιὰ τὴν προχειρότερη κατασκευὴ τῆς. Ἡ μεσαία ἀντηρίδα γεμίζει καὶ φράζει τὸν κεντρικὸ λοβὸ τοῦ τριλόβου παραθύρου, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι φράσσονται μὲ τοιχοποιία. Καὶ οἱ τρεῖς λοβοὶ ἔχουν στὸ ἄνω μέρος τοξωτὴ διαμόρφωση μὲ πλίνθους διατεταγμένους ἀκτινωτά. Ἡ χορδὴ τοῦ τόξου εἶναι 1,30 μ. καὶ τὸ βέλος 1,05 μ. ὡς τὸ ἐξωτερικὸ πέρας. Τὰ τόξα ἐξωτερικὰ παρακολουθοῦν μονὲς σειρὰς πλίνθων ποὺ φαίνεται νὰ περιεῖχαν τὶς ἀποκομμένες τῶρα ὁδοντώσεις τῆς ταινίας³³ ποὺ τὰ περιέβαλε. Ἡ ποδιὰ τοῦ τριλόβου παραθύρου κρύβεται στὸ ἔδαφος, γεγονός τὸ ὁποῖο μαρτυρεῖ (παράλληλα μὲ τὴ σύγκριση τῶν δαπέδων τοῦ ναοῦ καὶ τῆς στάθμης τοῦ ἐδάφους) τὸ πόσο ἐπιχωματωμένο εἶναι σήμερα τὸ μνημεῖο.

Στὴν ἀψίδα ἡ ἀνομοιογένεια στὴ χρῆση τῶν ὕλικῶν καὶ ἡ διαφορὰ τοῦ τρόπου δομῆς σὲ εὐδιάκριτα τμήματα ὁδηγοῦν στὴ διαπίστωση ὅτι στὴν κατασκευὴ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ—ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ φάση μὲ τὴν παλαιοχριστιανικὴ τοιχοδομία (α' φάση), ποὺ περιλαμβάνει τὶς μεταξὺ τῶν ἀντηρίδων καὶ τῶν ἀντηρίδων καὶ τῶν ἀνατολικῶν τμημάτων τῶν τοίχων, μὲ τοὺς ὁποίους συνέχεται, ἐπιφάνειες—ἀπὸ τὸ ἔδαφος ὡς τὸ ὕψος περίπου τῆς κορυφῆς τῶν ἀντηρίδων, τὸ μνημεῖο γνώρισε:

α) κάποια γενικότερη ἀνακατασκευαστικὴ μεταγενέστερη φάση, ἡ ὁποία κράτησε τὸ σχέδιο τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ μνημείου. Ἀπὸ τὴ φάση αὕτὴ διατηροῦνται ἐλάχιστα μόνο στοιχεῖα στὴν περιοχὴ τῆς ποδιᾶς τοῦ τριλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδας. Ἡ ἴδια φάση ἀναγνωρίζεται, ὅπως εἶδαμε, καὶ σὲ τμήματα τοιχοδομίας κυρίως στὴν περιοχὴ τῶν γωνιῶν (BA καὶ NA) τοῦ σωζόμενου κτηρίου καὶ μέχρι τὰ σημεῖα τῶν πρώτων (τῶν χαμηλῶν) τοξωτῶν ἀνοιγμάτων.

β) Μιὰ ἐπισκευαστικὴ φάση (μετὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ καὶ τὴ διάδοχὴ τῆς ἀνακατασκευαστικῆς) κατὰ τὴν ὁποία ἀνανεώθηκε ἡ τοιχοδομία τῆς περιοχῆς τοῦ τριλόβου παραθύρου, μορφοποιήθηκαν τὰ πλίνθινα τόξα τῶν λοβῶν μὲ τὴν προσθήκη ὁδοντωτῆς ταινίας καὶ τονίστηκε ἐξωτερικὰ μὲ τὸ προεξέχον ὁδοντωτὸ γεῖσο³⁴ ἡ γένεση τοῦ τεταρτοσφαιρίου, στοιχεῖα ποὺ μᾶς ὁδηγοῦν χρονολογικὰ στὰ

33. Γιὰ τὶς ὁδοντωτὲς ταινίες, ποὺ πρωτοεμφανίζονται στὴ Σκριποῦ (N. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου», *Ἐπιστ. Ἑπερ. Πολυτεχν. Σχολῆς Πανεπιστ. Θεσσαλονίκης* 5(1971-72)311) βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀρχιτεκτονικὴ*, σ. 169-170, ὅπου καὶ τὰ σχετικὰ παραδείγματα.

34. Πρβλ. N. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Ἀχιλλεῖου», σ. 312-313,

τέλη του 9ου ή στον 10ο αιώνα. Και η φάση αυτή ανταποκρίνεται στην τρίτη φάση που διαπιστώσαμε στη μορφή της τοιχοδομίας στη βόρεια πλευρά του μνημείου.

γ) Τέλος, μιὰ τέταρτη φάση που αναγνωρίζεται στην πολυπλευρική διαμόρφωση των άνω μερών της άψιδας, με τὸ πλινθοπερίβλητο σύστημα δομῆς³⁵ και τὴν παρουσία του κυκλικού παραθύρου στο άέτωμα³⁶, στοιχεῖα που μάς οδηγούν χρονολογικά στον 11ο αῖώνα.

Ἡ παλαιοχριστιανική συνεπὼς βασιλική του Ἀγίου Γεωργίου Εὐηνοχωρίου, με τὸ τυπικό σχέδιο των μνημείων που μάς εἶναι γνωστά από τὴν περιοχή κι ὅπως τὸ συναντήσαμε λίγο πιὸ πρὶν στὴ Βαράσοβα, φαίνεται ὅτι ἐρειπώθηκε κατὰ τὴν περίοδο μεταξύ του β' μισοῦ του 6ου ὡς τὸν 8ο αῖώνα³⁷, γιὰ νὰ ξαναχτιστεῖ ἀργότερα (στον 8ο πθ. αἰ.) ἐπίσης ὡς τρίκλιτος ναὸς στὴ θέση ἀκριβῶς του παλαιοχριστιανικοῦ. Ἀργότερα—στὰ τέλη του 9ου ἢ στὶς ἀρχές του 10ου αἰ.—στο μνημεῖο ἐγιναν ἐκτεταμένες ἐπισκευές που ἀναγνωρίζονται τόσο στὴν άψίδα του Ἱεροῦ ὅσο και στὴ βόρεια πλευρά του ὄρθιου κτηρίου σὲ ἀρκετὴ ἑκταση. Μιὰ ἄλλη οἰκοδομική φάση ἀναγνωρίζεται στὴ διαμόρφωση των ἄνω μερών της άψιδας του Ἱεροῦ (11ος αἰ.) και τέλος, μέσα σὲ βυζαντινοὺς χρόνους φαίνεται ὅτι ἀνανεώθηκαν οἱ πλευρικοὶ τοῖχοι ἀπὸ τὰ σημεῖα των πρόσθετων ἐπιθημάτων και πάνω, ὅπως φανερώνουν τὰ τόξα των μεγάλων πλευρικῶν ἀνοιγμά-

35. Πλινθοπερίβλητο σύστημα δομῆς, που διαμορφώνεται πρὸς τὰ τέλη του 10ου αἰ. (ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, «Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεῖα Τεγέας-Νυκλίου, *ABME*, IB', 1973, σ. 160), συναντοῦμε στὰ τέλη του 10ου αἰ. στὴ Δυτικὴ Στερεά, στο ναὸ τῆς Παναγίας Κορακονησίας (Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀρχιτεκτονική, σ. 193).

36. Καὶ ὁ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ἀναθεώρησε τὴν προγενέστερη ἄποψή του γιὰ τὴ χρονολόγηση του ἀνατολικοῦ αὐτώματος του Ἀγ. Γεωργίου, τοποθετώντας τὴν κατασκευή του «πιθανῶς εἰς τὸν 10ον ἢ 11ον αἰῶνα», βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀρχιτεκτονική, σ. 203, σημ. 2. Στὰ προσαγόμενα παραδείγματα κυκλικῶν παραθύρων ἃς προστεθοῦν ἀπὸ τὴν περιοχή τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς ἐκεῖνο του καθολικοῦ τῆς Μονῆς Μυρτιάς (ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, «Βυζαντινά μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας», *ABME*, Θ', 1961, σ. 81 εἰκ. 8) και τὸ ἐπισκευασμένο μεταγενέστερα κυκλικὸ παράθυρο του Ἀγ. Γεωργίου κοντὰ στο χωριὸ Καινούργιο τῆς Τριχωνίδας (βλ. παρακάτω σ. 463). Θεωρῶ ἀρκετὰ πιθανὴ τὴ σχέση τῆς μορφῆς των κυκλικῶν παραθύρων με ἀνάλογες κεραμοπλαστικές διακοσμήσεις μνημείων ὅπως ὁ Ἀγιος Στέφανος ἢ οἱ Ἀγιοὶ Ἀνάργυροι τῆς Καστοριάς (βλ. ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, «Τὰ βυζαντινά μνημεῖα τῆς Καστοριάς», *ABME*, Δ', 1938, σ. 15, εἰκ. 7 και σ. 110 εἰκ. 77).

37. Γιὰ τὴν περίοδο του «μεγάλου χάσματος στὴν ἑλληνιστικὴ παράδοση του βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ» βλ. Δ. Ι. ΠΑΛΛΑ, «Ἡ Παναγία τῆς Σκριποῦς», σ. 1-7, ὅπου και ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

των, έργων του 13ου αιώνα. Οί έπεμβάσεις που έγιναν στα μεταβυζαντινά χρόνια περιόρισαν τὸ ναό, μειώνοντας καὶ τὸ ἀρχικό του μέγεθος, στὸ μέσο κλίτος, ἀλλοίωσαν κυρίως τὰ ἀνώτερα τμήματα τῶν τοίχων, χαμηλώνοντας καὶ τὸ ὕψος, ἐξαφάνισαν τὰ παράθυρα τοῦ φωταγωγοῦ, ἀλλαγές που έγιναν σὲ βάρος τῆς αἰσθητικῆς τοῦ μνημείου μὲ τὶς κακοτεχνίες καὶ τὶς προσθήκες ἄλλων κατασκευῶν, ἴχνη τῶν ὁποίων διακρίνονται στὸ Δ μέρος τοῦ Β τοίχου.

3. Ἡ Ἐπισκοπή τῆς Μάστρου

Στὸ λόφο Ἐπισκοπή, πλαί στον Ἀχελῷο, ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου, ἔδρα τῆς βεβαιωμένης ἀπὸ βυζαντινὴ πηγὴ ἐπισκοπῆς Ἀχελώου³⁸, ἔγινε πρόσφατα γνωστὸς στὴν ἔρευνα. Συνεπῶς τὸ νὰ προβεῖ κανεὶς σὲ ἐνδελεχέστερες ἀναλύσεις εἶναι, νομίζω, περιττὴ ἐνασχόληση. Ὁ μελετητὴς τοῦ μνημείου, καθηγ. Π. Α. Βοκοτόπουλος³⁹, εἶδε τὸ κτήριο ὡς ἐν ἑνὶ αἵῳ οἰκοδόμημα πὺ διατήρησε τὴν τρίκλιτη ὑπόστασή του ὡς τὸν 13ο αἰ.⁴⁰

Τὰ προβλήματα πὺ ἔθετε μὲ τὴν παρουσία του στὸ συγκεκριμένο ἔωρο τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τοῦ Ἀχελώου ὁ ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς μὲ ἀπασχόλησαν ἰδιαιτέρα κι εἶχα ἐκφράσει ἀπὸ παλιότερα τὴν ἄποψη ὅτι ὀρισμένα στοιχεῖα ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ σωζόμενο μνημεῖο χτίστηκε πάνω στὸ σχέδιο μιᾶς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς⁴¹. Ἀργότερα εἶδα νὰ διατυπώνεται σύντομα, σὲ βιβλιοκριτικὸ σημείωμα, ἀπὸ τὸν καθηγ. Megaw ἡ ἄποψη ὅτι ὁ διατηρημένος ναὸς προῆλθε ἀπὸ ἀνακατασκευὴ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς⁴², ἐνῶ ὁ καθηγ. Δ. Ι. Πάλλας θεωρεῖ πιθανὸ ὅτι τὸ μνημεῖο μπορεῖ νὰ

38. Βλ. σχετικὰ Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, «Ζητήματα ἱστορίας ἑνὸς βυζαντινοῦ ναοῦ κοντὰ στὸ Εὐπάλιο Δωρίδος», *Βυζαντινά* 10(1980) 27 σημ. 47.

39. Βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀρχιτεκτονική*, σ. 11-20 καὶ 179-181.

40. Ὁ.π., σ. 12 σημ. 11. Πρβλ. σ. 163: «Εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Μάστρου, τὴν μόνην σωζομένην μέχρι τοῦ ὕψους τῆς στέγης,...».

41. Μόλο πὺ πέρασε τόσος καιρὸς ἀκόμη καὶ τώρα δὲν μπορῶ νὰ παραπέμψω στὴ μελέτη μου, «Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τῆς Αἰτωλικῆς Σταμνᾶς καὶ ὁ ἀνεικονικός του διάκοσμος», ὅπου σὲ κάποια σημείωση γινόταν σύντομα λόγος γιὰ τὰ προβλήματα ἀναχρονολόγησης τῆς Ἐπισκοπῆς Μάστρου. Ἡ μελέτη αὐτὴ εἶχε κατατεθεῖ στὰ τέλη τοῦ 1976 στὴ συντακτικὴ ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν ἔκδοση ἀφιερωματοῦ τόμου στὸν, μακαρίτη πιά, καθηγ. Στ. Πελεκανίδη, ἀλλὰ ἡ ἐκδοτικὴ περιπέτειά της φαίνεται ὅτι θὰ συνεχιστεῖ.

42. Α. Η. S. MEGAW, βιβλιοκρισία τῆς διατριβῆς τοῦ Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀρχιτεκτονική*, στὸ περιοδικὸ *Journal of Hellenic Studies* 97, 1977, σ. 238.

χρονολογηθεί πιθανώς «de la fin VIe siècle au plus tôt»⁴³.

Από τις διατυπωμένες απόψεις των έρευνητών προκύπτει ότι δέν υπάρχει ακόμη συμφωνία για τη χρονολόγηση της κατασκευής του ναού και επιπλέον διαπιστώνεται κάποια διάσταση απόψεων ειδικότερα στο θέμα της ύπαρξης ή μη διαδοχής οικοδομικών περιόδων στο μνημείο. Ύπήρξε ποτέ παλαιοχριστιανικό κτήριο στη θέση της διατηρημένης βασιλικής, στο σχέδιο του οποίου πάτησε μεταγενέστερα το σωζόμενο; Πότε διαδέχτηκε ό σημερινός ναός το παλαιοχριστιανικό οικοδόμημα και τί μετατροπές γνώρισε το κτήριο πέρα από την παλαιοχριστιανική του φάση;

Ύπάρχει πράγματι κάποια συναίρεση παλαιοχριστιανικών και προχωρημένων στοιχείων που προβληματίζουν το μελετητή σ' αυτό ειδικά το μνημείο και από έδω πηγάζουν οι δυνατότητες για τη διαφορετική αξιολόγηση των δεδομένων. Τη λύση ώστόσο του πρώτου ζητήματος μπορούμε νά αναζητήσουμε στα στοιχεία που μās προσφέρει αποκλειστικά ή επί τόπου έρευνα του μνημείου και του παρακείμενου χώρου.

Αν προσέξουμε το σχέδιο της κάτοψης του ναού που δημοσιεύεται από τον Βοκοτόπουλο (σχεδ. 3), μπορούμε νά παρατηρήσουμε ότι στο ανατολικό μέρος το μνημείο παρουσιάζει αίσθητη σύμπτυξη προς το κέντρο, ώστε οι διαστάσεις του πλάτους του ανατολικά νά είναι μικρότερες σέ σύγκριση με το πλάτος της δυτικής πλευράς του ναού. Συγκεχυμένη εμφανίζεται ακόμη και ή κατάσταση των κατασκευών στο νότιο τμήμα του νάρθηκα και του εδάφους που άγγίζει την έξωτερική πλευρά του τοίχου του νοτίου κλίτους, πράγματα που μπορεί νά διαπιστώσει κανείς και με την επιτόπου παρατήρηση και με την παραβολή των τριών δημοσιευμένων κατόψεων του μνημείου⁴⁴.

Σέ όλο το μήκος του τοίχου του νότιου κλίτους διακρίνονται ίχνη μιās άλλης τοιχοποιίας που εφάπτεται στην έξωτερική παρειά του (είκ. 9). Αν συνδυαστεί ή εϋθεία της τοιχοποιίας Α με τη χάραξη του άρχικού σχεδίου της κάτοψης (όπως υποδεικνύεται στο σχέδ. 4) τότε εξαφανίζεται ή σύμπτυξη που παρατηρείται στο ανατολικό τμήμα του μνημείου και ή προτεινόμενη αποκατάσταση πάνω στο δημοσιευμένο σχέδιο του Π. Α. Βοκοτοπούλου εμφανίζει μιā βασιλική

43. D. I. PALLAS, *Les monuments*, σ. 28: «Il est donc probable que la basilique de Mastron date de la fin VIe siècle au plus tôt».

44. Βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, σ. 329 σχέδ. 2' του ίδιου, *Αρχιτεκτονική*, σχέδ. 1 μεταξύ των σελ. 12-13 και ΓΕΡ. ΚΟΚΚΑ, *Αίτωλο-ακαρνανική και Εϋρυτανική Έγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 3, Αθήνα χχ. σ. 868.

«ἀκριβῶς καθορισμένη, με πλήρη ανάπτυξη, πῶς λογικὴ καὶ πῶς ἀρμονική»⁴⁵, χαρακτηῖρες δηλ. πὺ ἀπαντοῦν συχνότατα στὶς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς γενικὰ ἢ τοῦ στενότερου γεωγραφικοῦ χώρου εἰδικότερα. Σ' αὐτὴν τὴν προϋπάρχουσα βασιλικὴ θὰ πρέπει ν' ἀποδοθοῦν ὅλα τὰ ἀρχαῖκὰ στοιχεῖα πὺ παρατηροῦνται, χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ ἐρμηνευτοῦν ἱκανοποιητικὰ, στὸ διατηρημένο κτήριο⁴⁶.

Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς στὸν 6ο αἰ. συνηγοροῦν τώρα οἱ «συνήθεις στοὺς παλαιοχριστιανικοὺς ναοὺς ἀντηρίδες»⁴⁷ (στοιχεῖο πὺ δὲν υἱοθετήθηκε στὴν ἐπόμενη φάση τοῦ ναοῦ) καὶ πρὸ πάντων τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ δαπέδου στὸ ἐσωτερικόν, ὅπου τὰ θέματα (φυτικὸς διάκοσμος, ἄλυσσοειδὲς πλοχμός, βλαστὸς με κισσόφυλλα) ὁδηγοῦν στὰ συνηθισμένα μοτίβα πὺ ἐφαρμόζονται συχνὰ σὲ ψηφιδωτὰ τοῦ 5ου καὶ τοῦ 6ου αἰ.⁴⁸.

45. Κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ PAUL LEMERLE (*Philippes et la Macédoine orientale*, Paris 1945, σ. 324), στὴν ὁποία ἀναφέρεται καὶ ὁ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου», σ. 236.

46. Βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀρχιτεκτονική*, σ. 179-180.

47. Ὁ.π., σ. 153 σημ. 3.

48. Ὁ.π., σ. 20 καὶ πίν. 6β, 7α-β. Πρβλ. Στ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ-Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, *Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος, I, Νησιωτικὴ Ἑλλάς*, Θεσσαλονίκη 1974, πίν. 6α, 20β, 67β, 71α (ἐλικες, καρδιόσχημα φύλλα, βλαστοὶ με κισσόφυλλα), πίν. 1β, 3α, 35α, 36α-γ, 40α-δ, 58β, 59α, 103β, 106 (θέμα ἄλυσσοειδοῦς πλοχμοῦ). Ὁ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ἐκφράζει, σωστά, τὴν ἄποψη ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα ἐκλείπουν «σχεδὸν ἐντελῶς» μετὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν περίοδο (*Ἀρχιτεκτονική*, σ. 149-150 καὶ 180): μόνα παραδείγματα ψηφιδωτῶν δαπέδων πὺ κοσμοῦν ἑλλαδικοὺς ναοὺς μετὰ τὸν 7ο αἰ. μνημονεύει: α) τῆς Ἐπισκοπῆς Μάστρου, β) τῆς Παναγίας Τριμυτοῦς (δ.π., πίν. 17α, β) καὶ γ) τὸ «ἐτι μεταγενέστερον τοῦ Ταξιάρχου τῆς Λοκρίδος» (δ.π., σ. 150). Ὁ ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Ὁ Ταξιάρχης τῆς Λοκρίδος», *ΕΕΒΣ* ΣΤ', 1929, σ. 357 καὶ 368, εἶχε χρονολογήσει τὸ ψηφιδωτό, τὸ ὁποῖο σήμερα εἶναι καλυμμένο (βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀρχιτεκτονική*, σ. 150 σημ. 1), στὰ τέλη τοῦ 13ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰῶνα. Στὸ παράδειγμα τῆς Τριμυτοῦς-ἓνα μικρὸ (0,006-0,012 μ.) κι ἀκόσμητο κομμάτι- ὁ συνδυασμὸς ψηφιδωτοῦ καὶ μαρμαροθετήματος μᾶς ὁδηγεῖ σὲ ἐποχὴ μεταγενέστερη· στὴν ἄποψη αὐτὴ συγκλίνει καὶ ἡ διαπίστωση «ὅτι πρόκειται περὶ μιᾶς ἐκφυλισμένης ἐπιβιώσεως μιᾶς τεχνικῆς, ἢ ὁποία εἶχε σχεδὸν ἐκλείψει» (δ.π., σ. 190). Πέρα ἀπὸ τὸν «ξηρὸ γραμμικὸ διάκοσμο» (δ.π., σ. 181) στὸ ψηφιδωτὸ τῆς Μάστρου διακρίνεται κάποια κίνηση στὴν ἀπόδοση τοῦ φυτικοῦ διακόσμου καὶ τῶν πλοχμῶν πὺ δὲν τὸ ἀπομακρύνει ἀπὸ τὰ πρότυπά του τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰ. Ἡ γραμμικότητά τοῦ διακόσμου μπορεῖ νὰ μεταθέσει τὴ χρονολόγηση στὸ β' μισὸ τοῦ 6ου αἰ. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ὀρθὰ ὁ J. P. SODINI, «Mosaïques paléochrétiennes de Grèce», *BCH* 94(1970) 723, σημ. 42, διατυπώνει τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ψηφιδωτὸ τῆς Μάστρου μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει ὡς στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ μνημείου.

Πότε διαδέχτηκε τὸ παλαιοχριστιανικὸ μνημεῖο ὁ σωζόμενος ναός; Οἱ ἀπόψεις τῶν ἐρευνητῶν ποὺ δέχονται ὡς ἐνιαῖο οἰκοδόμημα τὴν ἐκκλησίᾳ τῆς Ἐπισκοπῆς διαφοροποιοῦνται. Ὁ Πάλλας συσχετίζει τὴ χρονολόγησιν τοῦ μνημείου—ἀν καὶ δὲν φαίνεται νὰ προτείνει ὁ ἴδιος συγκεκριμένη χρονολόγησις⁴⁹—μὲ τὴν παρουσίᾳ τῶν παλαιοχριστιανικῶν χαρακτήρων, ποὺ τοὺς ἐπισημαίνει καὶ σὲ ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς, ὅσο καὶ μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ ἀντίληψιν ποὺ ἐπικρατεῖ στὸ μνημεῖο γιὰ τὸ κλείσιμο τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου μὲ τοίχους διατρυπημένους ἀπὸ τοξωτὰ ἀνοίγματα, στοιχείο ποὺ συναντιέται γιὰ πρώτη φορὰ κατὰ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. στὴ βασιλικὴ τῶν Φιλιατρῶν⁵⁰.

Ὁ Βοκοτόπουλος, ἐνῶ στὶς πρῶτες τοῦ ἐπαφῆς μὲ τὸ μνημεῖο στάθηκε ἐπιφυλακτικὸς ἀπέναντι στὰ χρονολογικὰ προβλήματά του⁵¹, στὴν ὀριστικὴ δημοσίευσιν τοῦ μνημείου προτείνει μιὰ χρονολόγησιν «εἰς τὰ τέλη τοῦ 7ου ἢ εἰς τὸν 8ον αἰ.»⁵².

Ἡ ἄποψιν ὅτι προϋπῆρχε παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ στὸν ἴδιο ὡρὸ, τὴν ὁποία δὲν συζητᾷ ὁ Βοκοτόπουλος, ἐρμηνεύει, ὅπως εἶπαμε, τὸ πλῆθος τῶν ἀρχαϊκῶν στοιχείων ποὺ παρατηροῦνται στὸ μνημεῖο καὶ τὰ ὁποῖα δὲν βρίσκουν διαφορετικὰ τὴν ἐξήγησίν τους. Ἔτσι ὁ ναὸς ποὺ διαδέχτηκε τὸν 8ο αἰ. τὸ παλαιοχριστιανικὸ οἰκοδόμημα, πατώντας (μὲ μικρὰς ἀποκλίσεις στὸ νότιο κλίτος καὶ ἴσως στὶς ἀπολήξεις τῶν πλαγίων κλιτῶν ἀνατολικά) στὸ σχέδιό του, διατηρεῖ ὡς ἐπιβιώσεις (ἀντιγραφές) μορφολογικὰ καὶ κατασκευαστικὰ στοιχεῖα, συνήθη στὴν παλαιοχριστιανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Ἡ αἴσθητικὴ ἀναζήτησιν τοῦ περικλείστου χώρου⁵³, ἡ μορφή τῆς κάτοψης τῆς ἀψίδας⁵⁴, ὁ πλίνθινος κοσμήτης μὲ τοὺς γεισίποδες⁵⁵, οἱ βαριές

49. Βλ. σημ. 43 ἑδῶ.

50. Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ, «Ἡ Παναγία τῆς Σκριποῦς», σ. 51 κ.ε. Γιὰ τὸ χρονολογικὸ πρόβλημα τῆς Μάστρου βλ. ἐπίσης στὴ σ. 2 καὶ σημ. 6 τῆς ἰδίας μελέτης.

51. Βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Αἰτωλοακαρνανίας», ΑΔ 22, 1967, σ. 328-330.

52. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἀρχιτεκτονικὴ, σ. 181.

53. Βλ. Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ, «Ἡ Παναγία τῆς Σκριποῦς», σ. 53-55.

54. Δὲν ἀποκλείεται ἡ «ἐν κατόψει», μορφή τῆς ἀψίδας, ποὺ διατηρεῖ τὸ στοιχείο τῶν ἀντηρίδων, νὰ μὴν παρουσίαζε ἀρχικὰ ὑπερύψωση τοῦ τόξου της, ἀν καὶ οἱ πεταλὸσχημες ἀψίδες ἀπαντῶνται (ἔστω καὶ ὡς ἐξαιρέσεις τοῦ κανόνα, βλ. Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ, *Les Monuments*, σ. 26-27 καὶ σημ. 59) ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴν περίοδον. Πρβλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀρχιτεκτονικὴ, σ. 152 καὶ σημ. 6, 7· σ. 180.

55. Ὁ.π., σ. 168 καὶ σημ. 3.

ἀναλογίες τοῦ τριλόβου παραθύρου (εἰκ. 8) τῆς ἀψίδας⁵⁶, ἡ μορφή τῶν τόξων τῶν ἀνοιγμάτων στοῦ βόρειο καὶ νότιο τοῖχο τοῦ κεντρικοῦ κλίτους⁵⁷ καὶ ὁ τρόπος ἐπικοινωνίας του μὲ τὰ πλάγια⁵⁸ εἶναι ἐνδείξεις ποὺ συνηγοροῦν γιὰ μιὰ χρονολόγηση τῆς ἀνακατασκευῆς τοῦ μνημείου σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ καλύπτει γενικότερα τὸν 8ο αἰώνα, ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάπαυση τῶν Ἀβαροσλαβικῶν ἐπιδρομῶν καὶ τὴν ἐπικράτηση ἡρεμότερου κλίματος ποὺ ἐπιτρέπει τὶς προσπάθειες ἀναδημιουργίας ποὺ συντελοῦνται κατ' αὐτὴ τὴν περίοδο στοῦ συγκεκριμένο χώρο⁵⁹.

Ὡστόσο ὑπάρχουν ἀκόμη ὁρισμένα προβλήματα. Ὁ Megaw πρότεινε μιὰ χρονολόγηση τῆς ἀνακατασκευῆς τοῦ ναοῦ στὸν 9ο αἰ.⁶⁰ χρονολόγηση ποὺ φαίνεται νὰ ὑπαγορεύεται μᾶλλον ἀπὸ τὴ γενικότερη ἀντιμετώπιση τοῦ ἴδιου ἐρευνητῆ τοῦ φαινομένου τῶν ναοδομικῶν δραστηριοτήτων ποὺ παρατηροῦνται στὴν περιοχή, ὅπου ὁ Megaw διαβλέπει κάποιες ἐνέργειες πολιτικῆς σημασίας τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας κατὰ τὰ τέλη τοῦ 9ου αἰ.⁶⁰ προσπάθειες ποὺ ἀποσκοποῦσαν στὸν «ἐκχριστιανισμό» καὶ «ἐξελληνισμό» τῶν Σλάβων ποὺ εἰσέδυσαν καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὶς περιοχὲς τῆς κεντρικῆς καὶ δυτικῆς Ἑλλάδος⁶¹.

Στὴν ἐπισκοπὴ Μάστρου ὁρισμένες ἐνδείξεις ὁδηγοῦν στοῦ νὰ ἐκφραστεῖ ἡ ἄποψη ὅτι τὸ μνημεῖο γνώρισε ἐπίσης μιὰ εὐρεία ἐπισκευαστικὴ φάση στὸν 10ο αἰώνα. Ἡ διαμόρφωση σὲ τρεῖς σειρὲς ὀριζοντίων κομματιῶν πλίνθων ἀνάμεσα στὰ τόξα τῶν λοβῶν τοῦ τριλόβου παραθύρου (εἰκ. 8) στὴν ἀψίδα⁶², ἡ προσέγγιση τῶν τριῶν

56. Ὁ.π., σ. 164-165 καὶ 180.

57. Ὁ Βοκοτοπούλος (ὅ.π., σ. 180) τὰ χαρακτηρίζει, ὀρθά, ὅμοια πρὸς τὰ παλαιοχριστιανικά.

58. Ὁ.π., σ. 136 καὶ σημ. 2-5, 180.

59. Εἶναι ἐλκυστικὴ ἡ ὑπόθεση σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ προσάρτηση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλlyρικοῦ στοῦ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως ἀνάνεωσε τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῶν παραδοσιακῶν ἐκκλησιαστικῶν κέντρων στὶς κάπως ἀπόμακρες περιοχὲς.

60. A. H. S. MEGAW, *Journal of Hellenic Studies* 97(1977) 238.

61. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ, «Ἡ Παναγία τῆς Σκριποῦς», σ. 63-66.

62. Βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀρχιτεκτονική*, σ. 17 καὶ πίν. 3α. Ἡ μορφή μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ ἐκείνη τοῦ παραθύρου τῆς ἀψίδας τοῦ Ἀγ. Βασιλείου τῆς Ἁρτας, μνημεῖο ποὺ βρίσκεται χρονολογικά στοῦ μεταίχμιου 9ου-10ου αἰ. (ὅ.π., σ. 49, πίν. 33α). Στὴν Ἐπισκοπὴ τῆς Μάστρου διαφαίνεται ἐπίσης κάποια προσπάθεια νὰ περιγραφοῦν τὰ τόξα (κυρίως στοῦ μεσαῖο) μὲ πλαίσιο μονῆς πλίνθου.

ἀψίδων στο Ἱερό⁶³, ἡ ὑποχώρηση τοῦ μετώπου τοῦ τόξου τῆς κεντρικῆς ἀψίδας⁶⁴, ἡ μορφή τῆς τοιχοδομίας στίς περιοχές κυρίως πάνω ἀπὸ τὰ πλευρικὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα—ποῦ χαρακτηρίστηκε σωστά ὡς προδρομικὴ μορφή τοιχοδομίας ναῶν ὅπως ὁ Ἅγιος Δημήτριος τῆς γειτονικῆς Βαράσοβας⁶⁵—, ἡ διαμόρφωση τῶν τόξων σὲ δύο σειρὲς μὲ ἐσοχὴ τῆς ἐσωτερικῆς στο τρίβηλο⁶⁶, ἡ μορφή τοῦ διλόβου παραθύρου στο ἀέτωμα⁶⁷ (εἰκ. 10), οἱ πλίνθοι ποῦ σχηματίζουν τεθλασμένες γραμμὲς σὲ κενὸ βάθος⁶⁸, ὅλα πλησιάζουν μορφές ποῦ συναντιοῦνται σὲ μνημεῖα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 10ου αἰ. κ.έ. Πῶς μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτεῖ ἡ σύζευξη αὐτῆ τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ τῶν προχωρημένων στοιχείων; Εἶναι γεγονὸς ὅτι οἱ μορφολογικὲς διαφορὲς παρατηροῦνται σὲ συγκεκριμένα τμήματα τῶν τοίχων⁶⁹, διαπίστωση ποῦ

63. Πιὸ αἰσθητὸ γίνεται τὸ πλησίασμα ἀνάμεσα στὴ μικρὴ ἀψίδα τοῦ Β κλίτους καὶ τῇ μεγάλῃ τοῦ Ἱεροῦ (βλ. ὁ.π., σχέδ. 1).

64. Ὁ.π., σ. 154 καὶ σημ. 3.

65. Ὁ.π., σ. 144· πρβλ. καὶ σ. 143: «κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ πλείστα τῶν παλαιοχριστιανικῶν παραδειγμάτων, εἰς τὰ ἐλλαδικὰ μνημεῖα τῆς ὑστέρας βυζαντινῆς περιόδου αἱ ζῶναι ἀποτελοῦνται ἐκ μιᾶς σειρᾶς πλίνθων».

66. Ἡ διάταξη αὐτῆ τῶν πλίνθων, ποῦ παρατηρεῖται καὶ σὲ γειτονικὸ ναὸ τῆς Σταμνᾶς (ὁ.π., σ. 42, πίν. 28 α, β), στὸν Ἅγιο Δημήτριο τῆς Βαράσοβας (ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, «Ὁ Ἅγ. Δημήτριος τῆς Βαράσοβας», *ABME*, Α', 1935, σ. 105, εἰκ. 1, σ. 106, εἰκ. 2) ἢ στὴν Κοίμηση τοῦ Λαμπόβου (Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀρχιτεκτονική*, σ. 166, εἰκ. 54-55), δὲν μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτεῖ ὡς ἀπλὴ κατασκευαστικὴ καὶ μορφολογικὴ σύμπτωση. Ἀντιπροσωπεύει, νομίζω, τὴν πλαστικὴ ἀντίληψη ποῦ ἐπικρατεῖ στὴν τέχνη κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας. Τέτοιου εἶδους ἐπιρροὲς δὲν μποροῦν ν' ἀποκλειστούν, ὅταν μάλιστα γνωρίζουμε πόσο κοντὰ βρισκόταν ὁ δρόμος τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν τῆς πρωτεύουσας τοῦ Βυζαντίου μὲ τὴν Πάτρα, μὴ πόλῃ ποῦ «εἶχεν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Βασιλείου τοῦ Α' ἐξάριτον οἰκονομικὴν ἀκμήν» (ΔΙΟΝ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, 324-1071, Ἐν Ἀθῆναις 1977, σ. 303).

67. Τὸ δίλοβο παράθυρο τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τῆς Ἐπισκοπῆς ἀπὸ ἀποψη κατασκευαστικὴ, καθὼς ὁ κτιστὸς πεσσίσκος σφηνώνεται ἐπάνω μεταξὺ τῶν δύο τόξων καὶ τὰ δένει, θυμίζει τὴν τεχνικὴ τοῦ χωρισμοῦ τῶν λοβῶν σὲ μικρὸ παράθυρο κελιοῦ τῆς Παναγίας Τριμυτοῦς (Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀρχιτεκτονική*, πίν. 15) καὶ ἐντονότερα τὴν κατασκευὴ τοῦ τριλόβου παραθύρου τῶν Δύο Ἐκκλησιῶν Σταμνᾶς (ὁ.π., πίν. 28αβ).

68. Εἶναι τυχαία ἄραγε ἡ κοινὴ ἀντίληψη τῆς προβολῆς τοῦ κεραμοπλαστικοῦ κοσμήματος σὲ κενὸ βάθος ἔτσι ὅπως τὴ συναντοῦμε στὸν τροῦλλο τῆς Παναξιώτισσας Γαυρολίμνης, ἐνὸς μνημείου τῆς ἰδίας γεωγραφικῆς περιοχῆς μὲ τὴν Ἐπισκοπὴ τῆς Μάστρου;

69. Βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀρχιτεκτονική*, σ. 14 καὶ 15 σχέδ. 2, 3. Στὰ σχέδια ἡ διαφοροποίησις τῆς τοιχοδομίας ἐντοπίζεται κυρίως πάνω ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν τόξων τῶν ἀνοιγμάτων ἐπικοινωνίας τῶν κλιτῶν. Στὸ σχέδ. 3 φαίνεται ἐπίσης

ἐπιτρέπει ν' ἀποδοθοῦν σὲ μιὰ ἀνακατασκευαστική φάση τῆς ἀνωδομῆς, πού προτείνεται ἐδῶ μὲ ἐπιφύλαξη πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπισταμένη κτηριολογικὴ ἔρευνα τοῦ συνόλου τῶν σημείων στὰ ὁποῖα ἐπισημαίνονται οἱ διαφορές. Στὸ ἀνακατασκευαστικὸ πρόγραμμα τοῦ 10ου αἱ. φαίνεται νὰ περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἀνανέωση τοῦ τριλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδας (πού κατέστρεψε ἐσωτερικὰ ἓνα τμήμα τοῦ πλίνθινου κοσμήτη⁷⁰, κι ἓνα τμήμα τοιχοποιίας στὴ νότια πλευρὰ τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ⁷¹. Δὲν εἶναι τυχαία ἴσως ἡ ἐνίσχυση (ἀργότερα καὶ πάντως μέσα στὰ βυζαντινὰ χρόνια⁷²) τοῦ εὐπαθέστατου βόρειου τοίχου μὲ τὸ συνεχὲ ἀντερείσματικὸ τοῖχο πού προστάτευε τὸ μνημεῖο ὡς τὸ ὕψος περίπου πού ἐπισημαίνεται ἡ ἀλλαγὴ στὴ μορφολογία τῆς τοιχοδομίας.

Σύμφωνα μὲ τὶς παραπάνω ἀπόψεις ὁ ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς μετὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο γνώρισε δύο οἰκοδομικὰς φάσεις (στὸν 8ο καὶ τὸν 10ο αἱ.), προτοῦ περιοριστεῖ, σὲ μιὰ πρώτη ἴσως φάση, στὸ κεντρικὸ καὶ τὸ νότιο κλίτος καὶ τέλος νὰ παραμείνει σὲ λειτουργία ὡς σήμερα τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ.

4. Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου κοντὰ στὴ Γουριὰ τῆς Παραχελωϊτιδας

Σὲ ἀπόσταση ἑνὸς περίπου χλμ. ΒΔ ἀπὸ τὸ χωριὸ Γουριὰ τῆς αἰτωλικῆς Παραχελωϊτιδας καὶ στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου Ἀι-Γιάννης⁷³ σώζεται μονόχωρος ναὸς (ἐξωτερικῶν διαστάσεων 9X4,20 μ. χωρὶς τὴν ἀψίδα). Τὸ μικρὸ μνημεῖο δὲν παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, στὴ θέση του ὅμως προϋπῆρξαν παλιότερες ἐκκλησίες, ὅπως δείχνουν τώρα ὀρισμένα ὑπολείμματα, κυρίως πρὸς τὴ μεριὰ τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Μιὰ μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (μὲ ἐξωτερικὴ περίμετρο 10 περίπου μ.) διαγράφεται καθαρὰ στὸ ἔδαφος (μὲ χορδὴ 5,50 καὶ βέλος

μιὰ γωνιόμορφη ρωγμὴ πού προχωρεῖ μὲ κατεύθυνση ὀριζόντια πρὸς τὰ ἀνατολικά, σὲ μιὰ ζώνη τοιχοποιίας μὲ περισσότερὸ συνδετικὸ κονίαμα καὶ ἐμφανέστατα παραλλαγμένη μορφή.

70. Ὁ.π., σ. 17, σχέδ. 4 καὶ πίν. 3α.

71. Ὁ.π., σ. 19, σχέδ. 5 καὶ πίν. 2. Ἡ ἀλλαγὴ στὴν τοιχοδομία διακρίνεται τόσο στὴ φωτογραφία ὅσο καὶ στὸ σχέδιο.

72. Βλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, «Βυζαντινὰ καὶ Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Αἰτωλίας-Ἀκαρνανίας», ΑΔ 24, 1969, Χρονικά, σ. 241. πίν. 241α.

73. Γιὰ τὴν τοποθεσίαν βλ. Κ. Σ. ΚΩΝΣΤΑ, *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. Α', Ἀθήνα χχ., σ. 117-118.

3,50 περίπου μ.) και υποδηλώνει ότι αυτή ανήκε σε κάποιο προγενέστερο κτήριο μεγαλύτερων διαστάσεων (σχεδ. 5). Η τοιχοδομία της άψιδας αποτελείται από αρχαίους μεγάλους λιθόπλινθους συνδεμένους με ασβεστοκονίαμα (είκ. 11) και τη μορφολογία της στην κάτοψη χαρακτηρίζουν μόλις διασωζόμενες δυο άντηρίδες, μια στο νότιο τμήμα της και μια στὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ. Αὐτὰ καὶ μόνο τὰ στοιχεῖα θὰ ἦταν ἀρκετὰ γιὰ τὴν ἀναγνώριση μιᾶς παλαιο-χριστιανικῆς ἁψίδας, ὅπως παρουσιάζεται καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα τοῦ χώρου. Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ σχεδίου τῆς κάτοψης τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς βοήθησε παλιότερα ἢ ὑπαρξῆς θεμελίων στὸ νότιο, δυτικὸ καὶ βόρειο μέρος τοῦ πλατώματος πάνω στὸ ὁποῖο ἦταν χτισμένος ὁ ναός. Οἰκοδομικὸ ὕλικό γιὰ τὸ χτίσιμό του ἦταν εὐκόλο νὰ συγκεντρωθεῖ ἀπὸ ἀρχαῖα ὀχυρωματικὰ ἔργα ποὺ ὑπῆρχαν στὸ λόφο. Ἡ τρίκλιτη βασιλική, ὅπως διαγραφόταν στὸ ἔδαφος, εἶχε σὲ κάτοψη τὸ σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου παραλληλογράμμου, διαστάσεων 20X16 περίπου μ. Ὡς πρὸς τὴν τυπολογία ἡ βασιλική τῆς Γουριᾶς δὲν διαφέρει ἀπὸ τὸ σχέδιο τῆς κάτοψης τῶν ναῶν ποὺ ἐξετάζουμε, ἐπομένως ἡ γενικότερη χρονολόγηση στὸν 6ο αἰ. εἶναι ἡ πιὸ ἐνδεδειγμένη. Ποιὰ ἦταν ἡ τύχη τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ μνημείου τὸ διδασκόμαστε, νομίζω, ἀπὸ τὰ ἐρείπια ποὺ ἀπεικονίζονται σὲ παλιὰ φωτογραφία δημοσιευμένη στὸ γνωστὸ βιβλίο τοῦ Woodhouse γιὰ τὶς ἀρχαιότητες καὶ τὴν ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς ἀρχαίας Αἰτωλίας⁷⁴. Στὴ φωτογραφία (είκ. 12) διακρίνεται ἡ ἐρειπωμένη μορφή ἑνὸς κτηρίου, περιορισμένου στὸ κεντρικὸ κλίτος τῆς βασιλικῆς καὶ τὸ ὁποῖο φυσικὰ δὲν εἶναι ὁ σωζόμενος ναῖσκος. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ ἓνα μνημεῖο ποῦ, ὅπως συνηθίζεται στὴν περιοχὴ, διαδέχτηκε τὸ παλαιοχριστιανικὸ οἰκοδόμημα σὲ μεταγενέστερα βυζαντινὰ χρόνια, ἀλλὰ γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ἔχουμε ἄλλα στοιχεῖα ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ξεχωρίζουν ἀμυδρὰ στὴ φωτογραφία τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνα.

5. *Ἡ βασιλικὴ τῆς Μεγάλης Χώρας* (βλ. *σχέδια καὶ εἰκόνες στὸ ABME, Θ', 1961, σ. 44-48*)

Τὸ πρῶτο παλαιοχριστιανικὸ μνημεῖο ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Στερεὰ ποῦ ἔγινε γνωστὸ στὸ εὐρύτερο ἐπιστημονικὸ κοινό, ἡ βασιλικὴ τῆς Μεγάλης Χώρας, χτίστηκε ἀρχικὰ ὡς τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική

74. Βλ. W. J. WOODHOUSE, *Aetolia, its geography, topography and antiquities*, Oxford 1897, ἔναντι σελ. 160.

μέ μεγάλη ήμικυκλική άψίδα⁷⁵. Τό κεντρικό κλίτος τής άρχικης βασιλικής έκτεινόταν σ' όλο τό μήκος τοῦ σημερινοῦ ὀρθίου ναοῦ, πού φαίνεται νά πατᾶ στό παλιό σχέδιο. Τό κλίτος αὐτό ἔχει διαστάσεις 18,20X8,5 μ. καί στό ἀνατολικό του τμήμα συνάπτεται κόγχη τής οποίας ἡ ἐξωτερική περίμετρο πλησιάζει στό μέγεθος τήν άψίδα τής Ἐπισκοπῆς Μάστρου καί λιγότερο τής βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Εἰθνοχωρίου μέ τίς ὁποῖες παρουσιάζει ὁμοιότητες καί ὡς πρὸς τή μορφολογία⁷⁶. Ἡ μεγάλη ήμικυκλική άψίδα τής βασιλικῆς τής Μεγάλης Χώρας παραμένει ἀκόμη τό πιό ἐπιβλητικό τμήμα τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, ὑπερβαίνοντας σέ ὕψος καί αὐτό τό ὕψος τής σημερινῆς δίρριχτης στέγης τοῦ ναοῦ πού φτάνει ὡς τόν πρῶτο ἀναβαθμό τής βαθμιδωτῆς στέγης τοῦ τεταρτοσφαιρίου τής άψίδας⁷⁷.

Ἡ διάκριση οἰκοδομικῶν φάσεων (παλαιοχριστιανική τοῦ 6ου αἰ., διάδοχη, 13ου αἰ., καί ἀρχῶν 19ου αἰ.) στή βασιλική τής Μεγάλης Χώρας εἶχε ἤδη ἐπισημανθεῖ ἀπό τόν Ἁν. Ὁρλάνδο⁷⁸. Ἀλλά ὀρισμένα ζητήματα, ἐξακολουθοῦν, κατὰ τή γνώμη μου, νά παραμένουν αἰνιγματικά καί γιά τή λύση τους ἀπαιτεῖται εἰδικότερη ἀνασκαφική καί κτηριολογική ἔρευνα. Πρῶτα-πρῶτα ἡ ἐπίχωση τοῦ μνημείου, πού ξεπερνᾷ τό ἕνα μέτρο, ἐμποδίζει τήν παρακολούθηση τής παλαιοχριστιανικῆς τοιχοδομίας ὄχι μόνο στοὺς κρυμμένους τοίχους τοῦ ναοῦ ἀλλά καί στήν τοιχοποιία τοῦ διατηρημένου κτηρίου. Ὑπάρχουν ἐπομένως ἀναπάντητα ἐρωτηματικά. Στήν κάτωψη τής άψίδας⁷⁹ π.χ. ὁ Ὁρλάνδος σημειώνει μέ βεβαιότητα τήν ἔλλειψη ἀντηρίδων, ἕνα χαρακτηριστικό στοιχεῖο στίς περισσότερες παλαιοχριστιανικές βασιλικές τής Δυτικῆς Στερεᾶς⁸⁰. Ἐνα δεύτερο ζήτημα ἀφορᾷ στήν ἔκταση τῶν ἐπισκευῶν πού ἐγιναν στόν ἀρχαιότερο κορμό τής άψίδας τοῦ Ἱεροῦ σέ μιᾷ δεύτερη οἰκοδομική φάση τοῦ μνημείου, γιάτὶ εἶναι ἀναμφίβολο ὅτι αὐτὴ ὑπέστη ὀρισμένες ἐπισκευές στήν περιοχή τοῦ τριλόβου παραθύρου χαμηλὰ καί στά ἀνώτερα τμήματα πρὶν ἀπό

75. Γιά τό μνημεῖο, βλ. ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, «Ἡ παρὰ τό Ζαπάντι βασιλική τής μεγάλης χώρας», *ΑΒΜΕ*, Θ', 1961, σ. 43-53. D. I. PALLAS, *Les monuments*, σ. 28-29.

76. Τρίλοβο παράθυρο μέ βαριές ἀναλογίες, θλάση τής στέγης.

77. Βλ. ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, «Ἡ παρὰ τό Ζαπάντι βασιλική τής μεγάλης χώρας», σ. 45 εἰκ. 3, σ. 46 εἰκ. 4, σ. 47 εἰκ. 5.

78. Ὁ.π., σ. 45, 49, 50, 51.

79. Ὁ.π., σ. 44 εἰκ. 2.

80. Βασιλικές Ναυπάκτου, Κάτω Βασιλικῆς, Ἁγίου Γεωργίου Εἰθνοχωρίου, Φοινικιάς Μεσολογγίου, Ἐπισκοπῆς Μάστρου, Ἁγίου Ἰωάννου Γουριᾶς, Παναγίας τοῦ κάστρου Παραβόλας, Δρυμοῦ Α, Κεφάλου.

τὸν ἀνάβαθμὸ τῆς στέγης της, ποὺ πιστοποιοῦνται τόσο στὶς διαφορὲς ποὺ παρουσιάζονται στὴν τοιχοδομία ὅσο καὶ στὰ ὑπολείμματα τῶν μορφῶν τοῦ τριλόβου παραθύρου. Ἀλλὰ καὶ ἡ πιὸ παλιὰ μορφή τοιχοδομίας στὸ μνημεῖο, μὲ τὴ χρησιμοποίησιν πλίνθων κατὰ τὴν ὀριζόντια διάταξιν τῶν στρώσεων ἀνάμεσα συνήθως σὲ μιὰ σειρὰ πλακοειδῶν λίθων, πλησιάζει μᾶλλον πρὸς τὴν τοιχοδομία ναῶν τῆς Αἰτωλίας, ὅπως οἱ Ἁγ. Θεόδωροι καὶ οἱ Δυὸ Ἐκκλησιᾶς Σταμινᾶς ἢ ἡ Ἐπισκοπὴ τῆς Μάστρου.

Σὲ ἄμεση ἐξάρτησιν μὲ τὸ χρονολογικὸ ζήτημα τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ βρίσκεται καὶ τὸ θέμα τῶν τοξοστοιχιῶν, ποὺ παρακολουθοῦμε καλύτερα τὴ μορφή τους στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ σημερινοῦ ναοῦ⁸¹. Ἡ μορφολογία τῶν τόξων μὲ τὴ χαλαρὴ διάταξιν τῶν ἀκτινωτὰ διατεταγμένων πλίνθων ποὺ περιορίζονται στὴν ἀπόληξή τους ἀπὸ μονή ταινία πλίνθων (βήσαλα) μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ μορφολογία. Στὴ νότια ἐπίσης πλευρὰ τοῦ σωζομένου κτηρίου μπορεῖ κανεὶς νὰ δεῖ στὰ κατώτερα τμήματα τῆς τοιχοδομίας ἀντίστοιχὴ διάταξιν τῶν πεσσοστοιχιῶν μὲ τὴ βόρεια πεσσοστοιχία, παρὰ τὶς μετατροπὰς ποὺ ἔγιναν μὲ τὶς διαφορὲς ἐπεμβάσεις στὴν τοιχοποιία καὶ τὴ προσθήκην τοῦ μεταγενέστερου πεζουλοῦ⁸². Ἀσφαλῶς ὅμως ἡ τοιχοδομία πάνω ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς ποδιᾶς τῶν μεταγενέστερων παραθύρων εἶναι διαφορετικὴ. Πρὸς τὰ δυτικά, στὸ ῥωρὸ τοῦ σημ. νάρθηκα, ἡ διαφοροποίησιν δηλώνεται μὲ διαχωρισμὸ τῆς τοιχοποιίας⁸³, σημεῖο τὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ θεωρηθεῖ ὡς πέρας ἢ ὡς χαρακτηριστικὸ διακοπῆς τοῦ σχεδίου τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ. Δυσκολεύεται συνεπῶς νὰ συμφωνήσῃ κανεὶς μὲ τὴν ἄποψιν ὅτι τὸ μήκος τοῦ ναοῦ περιορίστηκε κατὰ τὴν «μετὰ τὸν 8ον αἰ.» ἀνάκτισή του· ὁ περιορισμὸς θὰ ἔγινε πιθανῶς μετὰ τὴ μετατροπὴ τοῦ μνημείου σὲ μονόχωρο κάμαροσκεπή⁸⁴, στὴ φάσιν δηλ. τοῦ 13ου αἰώνα.

Συνεκτιμώντας τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα καὶ «ἐν ἀναμονῇ» μιᾶς πληρέστερης δημοσίευσης τοῦ μνημείου, ποὺ θὰ λάβει ὑπόψιν της τὰ ἀνασκαφικὰ καὶ κτηριολογικὰ δεδομένα, καταλήγουμε στὴν ἄποψιν ὅτι τὸ συγκρότημα τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τῆς βασιλικῆς τῆς Μεγάλης Χώρας δὲν ἀντιπροσωπεύει ἀκέραιο δεῖγμα παλαιοχριστιανικῆς ἀψίδας, ποὺ θὰ ἦταν «μοναδικὸ» καὶ γιὰ τὴν περιοχὴ καὶ

81. ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ὁ.π., σ. 48 εἰκ. 7.

82. Ὁ.π., σ. 44 εἰκ. 2. Βλ. καὶ σ. 46 εἰκ. 4.

83. Ὁ.π., σ. 48 εἰκ. 7, σ. 52 εἰκ. 9.

84. Ὁ.π., σ. 50.

για την παλαιοχριστιανική ἀρχιτεκτονική τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου γενικότερα, ἀλλὰ εἶναι πιθανότερο ν' ἀνήκει κατὰ τὸ μεγαλύτερο ὑπέργειο μέρος τῆς στὴν ἀνακατασκευαστικὴ φάση τῆς βασιλικῆς στὸν 8ο αἰ., ἄποψη ποὺ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴ μορφολογικὴ συγγένειά τῆς μὲ τὴν ἀψίδα τῆς Ἐπισκοπῆς τῆς Μάστρου. Ὅσο γιὰ τὴν ἀκριβὴ κάτοψη τοῦ μνημείου, τὴν ὑπαρξὴ ψηφιδωτοῦ δαπέδου καὶ στὸ ναὸ καὶ τὸν καθορισμὸ τῶν πραγματικῶν ἀναλογιῶν τοῦ κτηρίου ποὺ θὰ πιστοποιοῦσαν καὶ τὴν πιθανὴ ὑπαρξὴ ὑπερώων στὴν ἀρχικὴ βασιλικὴ εἶναι θέματα-προτάσεις γιὰ τὸν μελλοντικὸ μελετητὴ τοῦ συνόλου τῶν προβλημάτων του ποὺ θὰ φωτιστοῦν περισσότερο ἀπὸ τὴ συστηματικότερη ἔρευνα.

6. Ἡ βασιλικὴ τῆς Παραβόλας

Στὸ ναὸ τῆς Παναγίας⁸⁵, πάνω στὴν ἀκρόπολη τοῦ ἀρχαίου Βουκατίου⁸⁶, τὸ ἐνδιαφέρον στρέφεται κυρίως στὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ νότια ὄψη τοῦ μνημείου. Ἡ μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψίδα τῆς ἀρχικῆς τρίκλιτης βασιλικῆς (σχέδ. 6) ἐνισχύεται ἐξωτερικὰ ἀπὸ δυὸ ἀντηρίδες ποὺ ἐφάπτονται στὸ ἀρχαῖο τεῖχος. Ὁ ἄλλοτε κενὸς χώρος ἀνάμεσα στὶς ἀντηρίδες αὐτὲς εἶναι σήμερα ἐπιχωματωμένος καὶ διαμορφώνει ἓνα ἐπίπεδο ποὺ βρίσκεται λίγο πρὸ χαμηλὰ ἀπὸ τὴν ποδιά τοῦ τριλόβου παραθύρου ποὺ ἀνοιγόταν στὸν ἡμικύλινδρο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ.

Στὴ σημερινὴ μορφή τῆς ἀψίδας συγκεντρώνεται ἓνα πλῆθος διαφόρων στοιχείων ποὺ δημιουργοῦν μὲ τὴν παρουσίᾳ τους ἀνάλογα προβλήματα στὸν μελετητὴ. Χαμηλὰ, σὲ ἀπόσταση 1,70 μ. ἀπὸ τὸ σημεῖο συνάντησης τοῦ ἡμικυκλίου τῆς ἀψίδας μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ ὡς τὴ νότια ἀντηρίδα διακρίνει κανεῖς «ἀρχαϊκὴ» τοιχοδομία (εἰκ. 14), ζώνη ἀπὸ τρεῖς σειρὰς πλίνθων (πάχους 3 ἐκ.) ποὺ ἐναλλάσσονται μὲ παχὺ συνδετικὸ κονίαμα (πάχους 5 ἐκ.). Ἡ ζώνη συνεχίζεται σὲ μήκος 35 ἐκ. περίπου στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ. Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ, ποὺ θυμίζει περισσότερο τρόπους δομῆς τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς⁸⁷, ἀνήκει στὴν ἀρχικὴ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ καὶ μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴν τοιχοδομίαν τῆς πρωιμότερης παλαιοχριστιανικῆς τοῦ χώρου, τῆς βασιλικῆς τῆς Ναυπάκτου⁸⁸. Λίγο πρὸ πάνω ἢ μορφή τῆς τοιχοδομίας ἀλλάζει· γίνεται κα-

85. Βλ. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗ, *ΑΔ* 16, 1960, Χρονικά, σ. 197.

86. Βλ. W. J. WOODHOUSE, *Aetolia*, σ. 190-196.

87. Πρβλ. *ΑΔ* 24, 1969, Χρονικά, σ. 242, πίν. 241β.

88. Βλ. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗ, *ΑΔ* 21, 1966, Χρονικά, σ. 267. Π.Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ,

τασκευαστικά πιό χαλαρή και κλίνει προς τὸ πλινθοπερίβλητο σύστημα δομῆς. Ἡ ἴδια ἀκαταστασία παρατηρεῖται καὶ στὴν ὁρατὴ τοιχοδομία τοῦ κέντρου τῆς ἀψίδας: Ἐδῶ χρησιμοποιεῖται στὴν τοιχοποιία ἀρχαῖο οἰκοδομικὸ ὕλικό καὶ πιό πάνω παρατηρεῖται χρῆση κεραμιδιῶν τοποθετημένων σὲ ἄφθονο ἀσβεστοκονίαμα τὸ ὁποῖο συνδέει ἀργοὺς λίθους. Στὸ βόρειο μέρος τῆς ἀψίδας ἓνα τμήμα τοιχοποιίας (σὲ μήκος 1,60 μ. καὶ ὕψος 1,20 μ.) παρουσιάζεται μετὰ τὸ σύστημα τῆς ἀργολιθοδομῆς τὴν ὁποία διακόπτει μονὴ σειρὰ ὀριζόντια τοποθετημένων πλίνθων (πάχ. 2 ἐκ.) σὲ ζῶνες ἀνὰ 25-35 ἐκ. Ἐνα τμήμα παρουσιάζει πλίνθινη διακόσμηση opus spicatum⁸⁹, γεγονὸς τὸ ὁποῖο ἐπιβεβαιώνει μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις στὸν παλιότερο κορμὸ τῆς ἀψίδας.

Στὴν περιοχὴ τοῦ τριλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδας οἱ ἀλλαγές μποροῦν νὰ χρησιμεύσουν καὶ ὡς χρονολογικὲς ἐνδείξεις. Τὸ παράθυρο (μετὰ πλάτος 1,90 μ. καὶ ὕψος 1,90 μ. ὡς τὸ τόξο τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας) δὲν ἀνήκει στὴν παλαιοχριστιανικὴ φάση τῆς ἀψίδας (εἰκ. 15). Οἱ λοβοὶ (πλ. 50 ἐκ.) χωρίζονται μετὰ μαρμάρινους ἀμφικιονίσκους (ὕψους ἑνὸς μέτρου) ποὺ φέρουν λοξότμητα ἀποκομμένα ἐπίκρανα: τὸ μαρμάρينو ὕλικό, ἀσφαλῶς σὲ δευτέρη χρῆση, προέρχεται μᾶλλον ἀπὸ τὸ ἀνάλογο παλαιοχριστιανικὸ παράθυρο. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ τριλόβου παραθύρου τῆς β' φάσης τοῦ μνημείου διαμορφώνει μιὰ σειρὰ ἀπὸ τρία πλίνθινα τόξα (πάχ. πλίνθων 2,5 ἐκ.) τὰ ὁποῖα παρακολουθεῖ ὀδοντωτὴ ταινία ποὺ διακόπτεται στὸ ὕψος τῆς γένεσης τῶν τόξων αὐτῶν⁹⁰. Ἀνάμεσα στὸ κενὸ ποὺ δημιουργοῦν οἱ συγκλίσεις τῶν ἐφα-

ΑΔ 28, 1973, Χρονικά, σ. 394-395 καὶ πίν. 350 α-β. Ν. ΖΙΑ, ΑΔ 29, 1973-1974, Χρονικά, σ. 543-545.

89. Γιὰ τὴν μορφή αὐτὴ τῆς πλίνθινης διακόσμησης βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀρχιτεκτονική*, σ. 173 καὶ σημ. 3, 4. Πρβλ. ΝΙΚΟΥ ΝΙΚΟΝΑΝΟΥ, *Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα ὡς τὴν κατὰκτηση τῆς περιοχῆς ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1393· συμβολὴ στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική*, Ἀθῆναι 1979, σ. 165 καὶ σημ. 623.

90. Ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὴ μορφή παρουσιάζει τὸ παράθυρο τοῦ ναοῦ τῆς Παραβόλας μετὰ τὸ παράθυρο τῆς ἀψίδος τοῦ Ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς Ζούρτσας (CH. BOURAS, «Zourtsa. Une basilique byzantine au Péloponnèse», *Cah. Arch.* XXI (1971) 143, εἰκ. 6) καθὼς ἐπίσης καὶ μετὰ τὰ παράθυρα τῆς κεντρικῆς ἀψίδας τῆς παλιότερης βασιλικῆς στὸ ναὸ τῶν Βλαχερνῶν Ἀρτας (Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀρχιτεκτονική*, σ. 25, 23 σχ. 8, καὶ πίν. 8αβ) ἢ τῆς Παναγιώτισσας στὴ Γαυρολίμνη (δ.π., σ. 78, πίν. 48α, 5α). Γιὰ τὸ σχῆμα τῶν τριλόβων παραθύρων μετὰ ἐλεύθερους τοὺς λοβούς βλ. καὶ Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Περὶ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἐν Κερκύρα ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάρχου», σ. 163. Πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Ἀρχιτεκτονική*, σ. 164-165, ὅπου καὶ ἄλλα σχετικὰ παραδείγματα.

πομένων τόξων διαμορφώνεται πλίνθινος διάκοσμος με τις πλίνθους τοποθετημένες σε σχήμα Λ⁹¹.

Οι αναλογίες και η μορφολογία του παραθύρου μās οδηγούν χρονολογικά στον 10 αϊ.⁹², ώστε να μπορούμε να συμπεράνουμε ότι κατ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἐγινε μιὰ ἀνακατασκευὴ τοῦ ναοῦ πάνω στο προϋπάρχον σχέδιο. Ὑπολείμματα ἀπὸ τὴ φάση αὐτὴ ἀναγνωρίζουμε τόσο στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ, ὅσο καὶ στὰ κατώτερα τμήματα τῆς τοιχοδομίας στοὺς ἀνατολικοὺς τοίχους τοῦ βόρειου καὶ νότιου κλίτους τοῦ ναοῦ.

Ἡ βαθμιδωτὴ διάταξη τῆς στέγης (πρώτη θλάση)⁹³ σχηματίζει κεκλιμένη—χωρὶς κεραμίδια—ἐπιφάνεια 30 περίπου ἐκ., ὅσο τὸ μήκος ἐνὸς κεραμιδιοῦ· τὸ τμήμα τῆς ἀψίδας ποὺ συνεχίζεται πρὸς τὰ πάνω διαμορφώνεται σὲ ἡμικυκλικό⁹⁴ ὕψηλὸ «τύμπανο», κατασκευὴ ποὺ ἐπικάθεται στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ καὶ διαμορφώνει ἐσωτερικὰ τὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς. Τὸν τοίχο τῆς β' ζώνης τῆς ἀψίδας ἐλαφρύνουν 5 μικρὲς κόγχες⁹⁵ ποὺ πλαισιώνονται μὲ ταινία ἀπὸ μικροὺς πλίνθους τοποθετημένους παράλληλα μεταξὺ τους, μορφὴ ποὺ μιμεῖται τὴ διάταξη καὶ τὴν κίνηση τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν (εἰκ. 16). Τόσο ἡ σύλληψη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς λύσης ὅσο καὶ ἡ ἐκτέλεσή της ἀπὸ ἄποψη αἰσθητικὴ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστοῦν ὡς ἀτυ-

91. Γιὰ τὴ μορφὴ τοῦ πλίνθινου διακόσμου σὲ σχῆμα Λ βλ. Νικ.Κ.ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγ. Ἀχιλλεῖου», σ. 314. Πρβλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀρχιτεκτονική*, σ. 171 καὶ σημ. 7. ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἐκκλησιαστικὰ μνημεῖα στὴν Κλειδωνιά Κονίτσης, *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* ΙΘ' (1975) σ. 12.

92. Στὸ συμπέρασμα καταλήγει κανεὶς ὕστερα ἀπὸ σύγκριση μὲ ἀνάλογες μορφὲς παραθύρων σὲ ἄλλα μεσοβυζαντινὰ μνημεῖα βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀρχιτεκτονική*, σ. 164-165, 186, 192-193.

93. Γιὰ τὸ χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς θλάσης τῆς στέγης στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας σὲ ναοὺς κυρίως τῆς πρώτης χιλιετίας βλ. ὁ.π., σ. 154 καὶ σημ. 1, ὅπου καὶ τὰ σχετικὰ παραδείγματα μὲ τὶς ἀπαραίτητες βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις. Πρβλ. ΝΙΚΟΥ ΝΙΚΟΝΑΝΟΥ, *Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας*, σ. 24.

94. Μᾶλλον ἀπὸ παραδρομὴ ὁ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ (*Ἀρχιτεκτονική*, σ. 151) σημειώνει ὅτι ἡ διαμόρφωση τῆς ἀψίδας τοῦ ναοῦ τῆς Παραβόλας ἀκολουθεῖ τὴν ἰδιομορφία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου τοῦ Κατσούρη, δηλ. «εἶναι ἡμικυκλικὴ μέχρι τοῦ ὕψους τῆς ποδιάς τοῦ παραθύρου καὶ τριπλευρὸς εἰς τὸ ἀνώτερον τμήμα τῆς».

95. Ἡ διάταξη τῶν κογχῶν ποὺ παρατηρεῖται στὴν ἄνω ζώνη τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ, χαρακτηριστικὸ γνώρισμα σὲ ναοὺς Κωνσταντινοπολίτικου τύπου, δὲν εἶναι ἄγνωστη στὴ Βορειοδυτικὴ Ἑλλάδα. Τὴ συναντοῦμε στὴν Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτας (βλ. ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτας*, Ἀθῆναι 1963, σελ. 33, 35, 160 καὶ εἰκ. 21-22).

χεῖς ἐμπνεύσεις μαστόρων ποὺ δούλεψαν μὲ βασικὴ φροντίδα τὴ συντήρηση τοῦ μνημείου· μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἔργο τῆς ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου.

Ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ φάση τοῦ ναοῦ δὲν ἔχουμε στοιχεῖα στοὺς πλευρικοὺς τοίχους ποὺ περιόρισαν τὴν ἐκκλησίᾳ στὸ κεντρικὸ κλίτος. Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ ναοῦ διακρίνεται ἡ ἀποκοπὴ τοῦ συνεχιζόμενου πρὸς Β ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ σὲ μήκος 0,65 καὶ πλάτος 0,60 μ. Ἡ μορφή τῆς τοιχοδομίας μᾶς ὁδηγεῖ στὴν ἀνακατασκευαστικὴ φάση τοῦ ναοῦ στὸν 10ο αἰ.⁹⁶

Ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ ὀρθίου σήμερα ναοῦ διατηρεῖ ἐξωτερικὰ μιὰ παλιότερη φάση τοιχοδομίας ὡς τὸ μήκος τῶν 1,30 μ. πρὸς Δ. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ὡς τὸ δυτικὸ τέρμα τοῦ σημερινοῦ ναοῦ ἡ τοιχοποιία εἶναι νεωτερικὴ μὲ ἀρμολόγημα· μόνο στὸ σημεῖο ποὺ διαγράφεται—τειχισμένη τώρα—μιὰ βόρεια τοξωτὴ θύρα φαίνεται ὅτι οἱ τεχνίτες ποὺ δούλεψαν γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ ναοῦ διατήρησαν τμῆμα τῆς παλιότερης τοιχοδομίας. Λίγο δυτικότερα ἡ λοξὴ κατεύθυνση ἑνὸς τοίχου, ποὺ σχηματίζει μὲ τὸ βόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ μικρὴ γωνία (πλευρὰ-βάση 35 ἐκ.), μαρτυρεῖ τὸ γεγονὸς τῶν ἐπεμβάσεων ποὺ δέχτηκε τὸ μνημεῖο. Ἐνα τμῆμα παλιᾶς τοιχοδομίας (σὲ μήκος 1,35 μ. καὶ ὕψος 1,25 μ. ἀναγνωρίζεται ἐπίσης καὶ στὴν μετὰ τὴ μικρὴ γωνία τοιχοδομία. Ἡ σύνδεση ἐξάλλου τοῦ νότιου τοίχου τοῦ σημ. ναοῦ μὲ τὸν εὐθὺ ἀνατολικὸ τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς, ποὺ παρατηρεῖται μόνο χαμηλὰ σὲ ὕψος 0,30 μ., συνηγορεῖ στὴν ἄποψη ὅτι στὴ φάση τοῦ 10ου αἰ. ὁ ναὸς παρέμεινε τρίκλιτος. Ὁ ἐξωτερικὸς τοίχος τοῦ νοτίου κλίτους ἀπὸ αὐτὴ τὴ φάση τῆς βασιλικῆς διατηρεῖται σὲ ὕψος 0,40 μ. καὶ διατρέχει παράλληλα ὅλο τὸ μήκος τοῦ ναοῦ. Ἀπὸ τὴ φάση αὐτὴ διατηροῦνται ἀκόμη κατώτερα σημεῖα τοῦ τοίχου ποὺ χώριζε τὸ κεντρικὸ ἀπὸ τὰ πλάγια κλίτη, στὸν ὁποῖο διακρίνονται τὰ ἀνοίγματα ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῶν κλιτῶν.

Τὰ ἀνοίγματα ἀνάμεσα στὸ κεντρικὸ καὶ τὸ νότιο κλίτος, (εἰκ. 13), κληροδοτημένες μορφές ἀπὸ τὴ φάση τοῦ 10ου αἰ. (καὶ πιθανῶς τὴν παλαιοχριστιανικὴ) στὴν ἐπόμενη φάση (τοῦ 13ου αἰ.), εἶναι τώρα τειχισμένα πλὴν ἑνὸς ποὺ χρησιμεύει ὡς νότια θύρα στὸ σημ. ναό. Τρία ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα μπορεῖ ν' ἀποκατασταθοῦν μὲ βάση τίς

96. Ἡ τοιχοδομία, ἀργολιθοδομὴ μὲ πλίνθους τοποθετημένους σὲ σειρές, μὲ κάποια ὀριζόντια διάταξη, ἀνὰ 0,25-0,30 μ., θυμίζει ἀνάλογες τοιχοποιίες τῶν ναῶν ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν, ὅπως π.χ. ἡ Ἐπισκοπὴ τῆς Μάστρου καὶ ἡ βασιλικὴ τῆς Μεγάλης Χώρας, ἀλλὰ καὶ ἄλλων μνημείων τῆς περιοχῆς (βλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, *Ἀρχιτεκτονική*, σ. 142).

σωζόμενες μορφές τους. Ἡ διάταξή του φαίνεται νὰ πειθαρχεῖ στοῦ σύστημα τῶν τριῶν μεγαλυτέρων ἀνοιγμάτων στὴ μέση τῆς πλευρᾶς καὶ δυὸ πιὸ χαμηλῶν στὶς ἄκρες⁹⁷.

Ὁ τοῖχος μεταξὺ τῶν τριῶν ἀνοιγμάτων φέρει βαρυφορτωμένο πλίνθινο διάκοσμο (εἰκ. 17), συνήθη σὲ μνημεῖα τῆς ἐποχῆς τοῦ Δεσποτάτου⁹⁸. Ψηλά, πάνω ἀπὸ τὰ τρία νεότερα, διατάσσονται σὲ μιὰ σειρὰ τὰ παράθυρα τοῦ φωταγωγοῦ, κλεισμένα τώρα μὲ τοιχοποιία· εἶναι τοξωτὰ μικρὰ παράθυρα (0,90X0,40 μ.) ποὺ διακοσμοῦνται μὲ πλίνθινη ὀδοντωτὴ ταινία⁹⁹ κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν παραθύρων τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Πρεβέντζας στὴν περιοχὴ τῶν Κρεμαστῶν τοῦ Ἀχελώου. Τὸ χάσμα ποὺ διαπιστώνεται ἀνάμεσα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σημ. ναοῦ καὶ στὴν τοιχοδομία τῆς ἀψίδας ἐπιβεβαιώνει τὴν ἄποψη ὅτι ὁλόκληρη σχεδὸν ἡ νότια πλευρὰ τοῦ σημ. μνημείου ἀνήκει στὴν τρίτη ἀνακατασκευαστικὴ φάση, ποὺ χρονολογικὰ προσδιορίζεται στὴν ἐποχὴ τοῦ Δεσποτάτου¹⁰⁰.

97. Τὸ ἴδιο σύστημα βλέπουμε πῶς ἐφαρμόστηκε στὸν Ἀγ. Γεώργιο Εὐθνοχωρίου καὶ τὴν Ἐπισκοπὴ Μάστρου καθὼς καὶ στὴν παλιότερη (τοῦ τέλους τοῦ 9ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 10ου αἰ.) βασιλικὴ τῆς Βλαχέρνας τῆς Ἀρτας.

98. Ἡ πρώτη ζώνη τοῦ πλίνθινου διακόσμου μὲ τὴ μορφή ψαροκόκκαλου χωρὶς ράχη—μιὰ ταινία κατὰ μήκος τοποθετημένων ἐνἄλληλων γωνιῶν—θυμίζει μνημεῖα ἀπὸ τὸ νότιο ἑλλαδικὸ χῶρο (βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἀι-Λέου εἰς τὸ Μπρίκι τῆς Μάνης» *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τόμ. 5', Ἀθ. 1972, σ. 157-158 καὶ σημ. 49), ἄλλα ἀπὸ τὶς περιοχὰς τῆς Θεσσαλίας (βλ. ΝΙΚΟΥ ΝΙΚΟΝΑΝΟΥ, *Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας*, σ. 165 καὶ πίν. 37β καὶ 67α) καὶ συναντιέται συνήθως σὲ κεραμοπλαστικὰ διακοσμῆσεις ἀετωμάτων σὲ ναοὺς τῆς περιοχῆς τῆς Ἀρτας (βλ. Γ. ΒΕΛΕΝΗ, «Ἐνας παλαιολόγειος ναὸς στὴν περιοχὴ Δράμας», σ. 93, ὅπου καὶ οἱ σχετικὲς παραπομπές). Ἡ πάνω συνεχὴς ζώνη παρουσιάζει διαφορετικὴ διάταξη τῶν πλίνθων ποὺ γίνεται μὲ ἐναλλαγὴ τῆς μορφῆς τριῶν παράλληλων κομματιῶν σὲ κάθετη ἔννοια καὶ τριῶν ἐπίσης παράλληλων κομματιῶν σὲ ὀριζόντια ἔννοια. Γιὰ τὴ διακόσμηση αὐτῆς τῆς μορφῆς βλ. ὁ.π., σ. 92 καὶ σχέδ. 5β τῆς σ. 103. Τέλος στὸ κόσμημα ποὺ τοποθετεῖται μὲ τὸν ἄξονά του κάθετο πρὸς τὴν ὀριζόντια διάταξη τῶν ζωνῶν καὶ ποὺ ἀποδίδεται μὲ ἓνα πλίνθο-κορμὸ πρὸς τὸν ὁποῖο συγκλίνουν λοξὰ πρὸς τὰ κάτω πλίνθοι σὰν πλευρικά ὅστ' αὐτοὶ ψαροκόκκαλου, θὰ πρέπει νὰ δοῦμε μᾶλλον κάποια προσπάθεια τοῦ τεχνίτη νὰ προσδώσει στὸ κόσμημα μορφή δένδρυλλίου (πρβλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἀι-Λέου», σ. 156-157, σημ. 44-45), ἡ κορυφὴ τοῦ ὁποῖου ὀρίζεται μὲ τὴν τοποθέτηση τῶν πλίνθων σὲ σχῆμα ρόμβου.

99. Ὁ Βοκοτοποῦλος παρατηρεῖ ὅτι ὁ «τεχνίτης δὲν ἠδυνήθη νὰ στρέψῃ τὴν ταινίαν εἰς τὰ σημεῖα ὅπου αὕτη καμπυλοῦται» καὶ προχωρεῖ στὴ διαπίστωση ὅτι «ἡ ἀτέλεια αὕτη ἀπαντᾷ καὶ εἰς μερικὰ ἄλλα, πρῶτιστα κυρίως, μνημεῖα, ὡς ἡ Σκριποῦ (κεντρικὴ καὶ βορεῖα ἀψὶς, παράθυρον νοτίας κεφαλῆς), ἡ Κολμησις τῆς Παραβόλας (νοτία πλευρὰ)...» (*Αρχιτεκτονική*, σ. 170). Τὸ ἴδιο ὁμοῦς φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ στὰ παράθυρα τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Πρεβέντζας

Υπάρχουν αναμφισβήτητα συγγένειες μεταξύ τῶν μνημείων ποῦ σύντομα ἐξετάσαμε, τόσο στήν τυπολογία καί τίς ἀναλογίες τους, ὅσο καί στίς κατασκευαστικές λύσεις καί στή μορφολογία. Βασιλικές ἀρχικά τρίκλιτες, ξυλόστεγες, μέ μεγάλες ἡμικυκλικές ἀψίδες, ὑπερυψωμένους φωταγωγούς (Εὐηνοχώρι, Μάστρου, Μ. Χώρα, Παραβόλα), στοιχεῖα ποῦ φαίνεται νά διατηροῦνται καί σέ μεταγενέστερες φάσεις τῶν μνημείων, ὅσο αὐτά παραμένουν μέ τήν ἀρχική τυπολογία. Στίς κατόψεις κυριαρχεῖ τὸ γεωμετρικὸ πνεῦμα στὸ παλαιοχριστιανικὸ σχέδιο· στίς μεταγενέστερες φάσεις διαπιστώνονται ὀρισμένες ἀποκλίσεις ἀπὸ αὐτὸν τὸν κανόνα. Τὰ μνημεῖα ὅμως στὸ σύνολό τους μποροῦν νά χαρακτηριστοῦν ὡς τυπικὰ παραδείγματα, δηλωτικὰ τῶν ἐπιβιώσεων τῆς τρίκλιτης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς σέ μεταγενέστερες περιόδους, ὅπου παρατηρεῖται ὅχι συχνὴ χρῆση αὐτῆς τῆς τυπολογίας.

Στὴν «ἐν κατόψει» μορφή τῶν ἀψίδων τὰ μνημεῖα παρουσιάζουν κοινὸ τὸ στοιχεῖο τῶν ἀντηρίδων¹⁰¹. μοναδικὴ ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ βασιλικὴ τῆς Μ. Χώρας, ἀλλ' ὥστόσο πρέπει νά διατηροῦμε ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὴ χρονολογικὴ τοποθέτηση τῆς ἀψίδας στὴν παλαιοχριστιανικὴ φάση τοῦ μνημείου: πιθανότερη εἶναι μιὰ χρονολόγηση στὴ διάδοχὴ φάση τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Στὴν Ἐπισκοπὴ, μόνη ἐκκλησίᾳ μέ διατηρημένο τριμερὲς Ἱερὸ βῆμα¹⁰², συ-

(Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΕΥΘ. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, «Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Αἰτωλίας καί Ἀκαρνανίας», *ΑΔ* 23, 1968, Χρονικά, σ. 284, πίν. 225α), ὥστε ἡ ἀποψη γιὰ μιὰ πρώιμη χρονολόγηση τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Παραβόλας νά μὴν εὐσταθεῖ. Ἄλλωστε πολὺ χαμηλὰ καί σὲ μεγάλο μήκος τῆς νότιας πλευρᾶς ὁλόκληρα τμήματα τοιχοποιίας (αὐτὸ π.χ. μέ τὴν κεραμοπλαστικὴ διακόσμηση) ἀνάγονται στὴν ἐποχὴ τοῦ Δεσποτάτου.

100. Ὁ ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ ΠΑΠΑΚΥΡΙΑΚΟΥ, «Χριστιανικὰ μνημεῖα Ἀκαρνανίας», *Ποιμὴν ὁ Καλός*, 19(1930)151 εἶχε χρονολογήσει τὸ ναὸ τῆς Παραβόλας ὡς ἐνιαῖο κτήριο τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνοδοκεῶν τῆς Ἠπείρου.

101. Ὁ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, («Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης», τόμ. Β', Ἀθῆναι 1954, σ. 572) παρατηρεῖ ὅτι «εὐρίσκομεν εἰς τὴν Ἠπειρον ἰδίᾳ (Νικοπόλεως βασιλικαὶ Α, Β, καί Γ, Παραμυθιά) κτιστὰς ἀντηρίδας προσκεκολλημένας ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοίχου τῆς ἀψίδος εἰκ. 175, 176». Πρβλ. καί σημ. 32 ἐδῶ.

102. Βλ. σχετικὰ, Δ. Ι. ΠΑΛΛΑ, «Ἡ Παναγία τῆς Σκριποῦς», σ. 18 κ. ἐ., ὅπου καί πλούσια βιβλιογραφία. Γιὰ τίς βυζαντινὲς τρίκλιτες βασιλικὲς μέ τρεῖς ἀψίδες βλ. καί Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀρχιτεκτονική*, σ. 134 καί σημ. 2, 3. Πρβλ. τοῦ ἴδιου, «Παρατηρήσεις στὴν λεγομένη βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Νίκωνος», *Πρακτικὰ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, τόμ. Β', Ἀθῆναι 1976-78, [Πελοποννησιακά, παράρτημα 6], σ. 277-278.

ναντοῦμε ἀκόμη τὸ παλαιοχριστιανικὸ σύνθρονο¹⁰³, ἀρχιτεκτονικὴ μορφή ποῦ δὲν μποροῦμε νὰ ἐλέγξουμε (στὴν παρούσα κατάσταση) ἂν ὑπῆρχε στίς ἄλλες βασιλικὲς ποῦ ἐξετάζουμε. Τὸ θέμα παρουσιάζει ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς περιοχῆς, ἂν τὸ σύνθρονο μπορεῖ νὰ συνδυάζεται μὲ τὴν ὑπαρξὴ «ἐπισκόπων»¹⁰⁴ στοὺς τόπους τῶν μνημείων.

Στὸν κυρίως ναὸ ὁ διαχωρισμὸς τοῦ κεντρικοῦ κλίτους ἀπὸ τὰ πλάγια πραγματοποιεῖται σχεδὸν ὁμοιότροπα σὲ ὅλα τὰ ἐξεταζόμενα ὄρθια μνημεῖα, στὰ ὁποῖα διακρίνονται ὁμοιότητες στὴν κατασκευὴ καὶ τὴ μορφολογία τῶν ἀνοιγμάτων (σχέδ. 8). Τὸ στοιχείο τοῦ νάρθηκα, διαπιστωμένο μόνο στὴν Ἐπισκοπή, ἀσφαλῶς θὰ ὑπῆρχε στὸν Ἁγ. Γεώργιο, τὴ βασιλικὴ τῆς Μ. Χώρας καὶ τῆς Παραβόλας (ὅπου ὁ ἐξωτερικὸς τοῖχος τοῦ νοτίου κλίτους ἐπιμηκύνεται πρὸς Δ)· στὰ ὑπόλοιπα μνημεῖα ἀγνοοῦμε τὴν κατάστασι τοῦ σχεδίου τους σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ.

Ἡ ὑπαρξὴ ὑπερώων¹⁰⁵ δὲν μπορεῖ νὰ πιστοποιηθεῖ ἀπόλυτα σὲ κανένα ἀπὸ τὰ μνημεῖα. Στὴ βασιλικὴ τῆς Μ. Χώρας οἱ ἀναλογίες ἐπιτρέπουν μιὰ τέτοια ὑπόθεσι. Στὴν Ἐπισκοπὴ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ τετράγωνες, χωρὶς κλίσι τῆς κάτω πλίνθου, δοκοθήκες, ποῦ μοιάζουν τοποθετημένες νὰ δεχτοῦν ὀριζόντιους δοκοὺς γιὰ πάτωμα¹⁰⁶. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ἀναγκαστικὰ ὅτι ὑπῆρχε ὑπερῶο πάνω ἀπὸ τὸν νάρθηκα, ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι οἱ ὀριζόντια τοποθετημένοι ξύλινοι δοκοὶ πιθανῶς στήριζαν ὀριζόντια τοποθετημένα φανώματα.

Ὅμοιότητες μπορεῖ γενικὰ νὰ διαπιστώσει κανεὶς καὶ στὴ μορφὴ τῆς τοιχοδομίας τῶν κατωτέρων μερῶν (Ἁγ. Τριάδα, Ἁγ. Γεώργιος, Κοίμησι Παραβόλας), ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ συγγενικὴ εἶναι ἡ τοιχοδομία τῆς Ἐπισκοπῆς καὶ τῆς βασιλικῆς τῆς Μ. Χώρας. Χρήσιμη ἀρχαίου ὕλικου παρατηρεῖται στὴν τοιχοδομία τῆς Ἐπισκοπῆς, τῆς βασιλικῆς στὴ Γουριὰ καὶ στὴν Παραβόλα¹⁰⁷.

103. Βλ. δ.π., σ. 135-136.

104. Ὁ.π., σ. 136. Ἡ ἀποψη τοῦ καθηγ. Γ. Κονιδάρη γιὰ τὴν πιθανὴ παρουσίαν «ἐπισκόπων» στίς περιοχὰς τῶν μνημείων, ποῦ διατυπώθηκε στὸ τέλος τῆς ἀνακοίνωσής μου στὸ Χ Διεθνὲς Συνέδριο Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, δὲν μὲ βρίσκει ἀντίθετο. Εὐχαριστῶ τὸν κ. Κονιδάρη καὶ ἀπὸ τῆ θέσι αὐτῇ γιὰ τὴν παρατήρησή του.

105. Βλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, *Ἀρχιτεκτονική*, σ. 137.

106. Βλ. δ.π., σ. 19, σχέδ. 6.

107. Ἡ χρησιμοποίησι ἀρχαίου ὕλικου στὴν τοιχοδομία τῶν ναῶν εὐκολύνθηκε ἀπὸ τὴ θέσι τῶν μνημείων κοντὰ σὲ ἀρχαίους οἰκισμοὺς.

Ἀπὸ ἄποψη κατασκευῆς διαπιστώνονται σχέσεις στὰ τρίλοβα παράθυρα τῶν ἀψίδων τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, τῆς Ἐπισκοπῆς—ποὺ διατηροῦνται καλύτερα—καὶ ἴσως τῆς βασιλικῆς στὴ Μ. Χώρα, ἐνῶ στὴν Κοίμησι τῆς Παραβόλας καὶ κατασκευὴ καὶ μορφολογία εἶναι διαφορετικῆς.

Τὰ τόξα τῶν ἀνοιγμάτων στοὺς πλευρικοὺς τοίχους τῶν κεντρικῶν κλιτῶν διαφέρουν ὡς πρὸς τὴ μορφή ἀκόμη καὶ στὰ ἴδια τὰ μνημεῖα. Ἡ μορφή τῶν ἐλεύθερων, χωρὶς πλαίσιο ἀπὸ μιὰ σειρὰ πλίνθων (βήσαλα) ἀκτινοειδῶς διατεταγμένων πλίνθων, τόξων τῆς Ἐπισκοπῆς ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸν Ἀγ. Γεώργιο, τὴ βασιλικὴ τῆς Μ. Χώρας καὶ τὴν Παραβόλα· στίς δυὸ πρῶτες βασιλικὲς εἶναι κοινὴ ἡ μορφή τοῦ τόξου ποὺ παρακολουθεῖται ἀπὸ μονὴ σειρὰ καμπύλων πλίνθων ὡς πλαίσιο, ἐνῶ στὸ Εὐηνοχώρι καὶ τὴν Παραβόλα συναντοῦμε καὶ τὴ μορφή τόξων μὲ ἐναλλαγὴ λίθων καὶ πλίνθων στὴν κατασκευή. Τέλος, στὰ τόξα τοῦ τριβήλου τῆς Ἐπισκοπῆς καὶ στὸ παράθυρο τοῦ δυτικοῦ ἀετώματός της συναντοῦμε διπλὴ σειρὰ πλίνθων τοποθετημένων σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα.

Τριβηλο¹⁰⁸ ἀνάμεσα στὸν κυρίως ναὸ καὶ τὸ νάρθηκα ὑπάρχει μόνο στὴν Ἐπισκοπή, ἀλλὰ ἀρκετὲς ἐνδείξεις (κυρίως ἡ ὑπαρξὴ κορμῶν κιόνων στὸ χῶρο) ὁδηγοῦν στὴν ἀποκατάσταση τριβήλου καὶ στὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου.

Στίς τέσσερις ὀρθιες ἀψίδες Ἱεροῦ βήματος θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ παρατηρήσει κάποια κοινὴ ἀντίληψη στὴ μορφολογία τῆς καθ' ὕψος διαρθρώσεως, μὲ τὰ τρίλοβα παράθυρα στὸ κέντρο καὶ τὴ χαρακτηριστικὴ θάλασι τῆς στέγης στὸ τεταρτοσφαίριο, μορφή ποὺ μιμεῖται ἀσφαλῶς καὶ ἡ κακότεχνη κατασκευὴ στὸ ναὸ τῆς Παραβόλας. Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἀψίδων τῶν βασιλικῶν Μάστρου καὶ Μ. Χώρας χαρακτηριστικοὶ κοσμηῆτες φαίνεται ὅτι μιμοῦνται ἀντίστοιχες μορφὲς παλαιοχριστιανικῶν ἔργων. Γενικότερα ἡ χρῆσι τοῦ μαρμάρου στὴ διακόσμηση τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν ἐκκλησιῶν—τουλάχιστον στὴ «δεύτερη» φάσι τους (β' μισὸ 8ου αἰ.)—δὲν φαίνεται νὰ συνηθίζεται¹⁰⁹. Ἐλάχιστα στοιχεῖα μᾶς παρέχονται ἀπὸ τὰ κινητὰ εὑρήματα γιὰ τέτοιου εἴδους διακόσμηση ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου¹¹⁰.

108. Βλ. σχετικὰ, J.-P. SODINI, «Note sur deux variantes regionales dans les basiliques de Grèce et des Balkans: Le tribelon et l'emplacement de l'ambon», *BCH* 49(1975)I, 581-584.

109. Πρβλ. Δ. Ι. ΠΑΛΛΑ, «Ἡ Παναγία τῆς Σκριποῦς», σ. 3 καὶ 6.

110. Πολλὰ κομμάτια μαρμάρου ἐμφανίζονται στὸ χῶρο γύρω ἀπὸ τὸ μνημεῖο, ἰδιαίτερα σὲ καιροὺς ποὺ χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τοὺς γεωργοὺς μηχανικὰ μέσα

Ἄγνοοῦμε τὴ μορφή τῶν παλαιοχριστιανικῶν θαπέδων, γιατί ἡ στάθμη τους σχεδὸν σὲ ὅλα τὰ μνημεῖα δὲν εἶναι καθορισμένη. Στὴν Ἐπισκοπὴ διαπιστώνεται χρῆση ψηφιδωτοῦ θαπέδου ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ φάση τοῦ μνημείου, ἐνῶ ἕνα τμήμα ἐπιστρώσεως μὲ πήλινες πλάκες στὸ νότιο κλίτος¹¹¹ ἀνήκει μᾶλλον στὴν ἀνακατασκευαστικὴ φάση τοῦ ναοῦ. Εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ ἔγινε χρῆση ψηφιδωτοῦ θαπέδου καὶ στὴ βασιλικὴ τῆς Μ. Χώρας, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ψηφιδωτῶν σὲ παρακείμενους χώρους¹¹². Τέλος, γιὰ τὴ χρῆση κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου ἔχουν ἤδη ἀναφερθεῖ ἐπιμέρους στοιχεῖα ποὺ ἀπαντοῦν στὸν Ἁγ. Γεώργιο, τὴν Ἐπισκοπὴ καὶ τὴν Κοίμηση τῆς Παραβόλας.

Ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν δεδομένων τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν ποὺ εἶδαμε προκύπτουν γενικότερα συμπεράσματα: α) οἱ βασιλικὲς τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς ἐντάσσονται στὰ γενικότερα πλαίσια τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ χώρου μὲ ἐξάρτηση κυρίως ἀπὸ τὸ μητροπολιτικὸ κέντρο τῆς Νικοπόλεως· β) οἱ ναοὶ μποροῦν ν' ἀποτελέσουν μιὰ ὁμάδα μὲ κοινὴ ἀντίληψη τῆς τυπολογίας καὶ κάποιο ἰδιαίτερο τοπικὸ χαρακτῆρα στὴ μορφολογία, ποὺ διακρίνεται καθαρότερα στὶς μεταγενέστερες φάσεις τῶν μνημείων.

γ) Οἱ χρονολογήσεις τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων τῶν ἐκκλησιῶν ποὺ βασίζονται στὰ στοιχεῖα τοῦ καθενὸς μνημείου, ὅταν συνεκτιμηθοῦν, ὀρίζουν γενικότερες ἀλλὰ παράλληλες χρονικὲς περιόδους στὴν ἱστορία τους τὸν 5ο/6ο, τὸ β' μισὸ τοῦ 8ου, τὸν 9ο/10ο αἰ. καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ Δεσποτάτου, ἂν μείνει κανεὶς μόνο στὰ πλαίσια τῶν βυζαντινῶν χρόνων.

γιὰ τὴν καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους. Γλυπτὰ μεταφέρθηκαν, σύμφωνα μὲ προφορικὴ παράδοση, κι ἐντειχίστηκαν σὲ κατασκευὲς σπιτιῶν στὸ χωριὸ Ἁγ. Γεώργιος. Ὁρισμένα τμήματα γλυπτῶν παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον: α) λοξόμητο κομμάτι γείσου (0,27 μ. μήκους καὶ πλάτους -ἄνω- 0,11 μ.). Εἶναι διαμορφωμένο σὲ κοῖλο βάθος ποὺ διακοσμεῖται μὲ καλαμοειδῆ φύλλα, φύλλα ἄκανθας καὶ ἀστράγαλους (πρβλ. J.-P. SODINI, «Remarques sur la sculpture architecturale d'Attique, de Béotie et du Péloponnèse à l'époque paléochrétienne», BCH 51(1977)423 κ.ἑ. εἰκ. 3, 8, 17, 20), β) τμήμα παραστάδας μὲ αὐλακώσεις (0,20 μ. μήκους καὶ 0,12 πλάτους· πᾶχος 0,03 μ.). Ἀλλὰ κομμάτια μαρτυροῦν τὴν προέλευσή τους ἀπὸ ἔργα ἑλληνιστικῶν ἢ ρωμαϊκῶν χρόνων, ὅπως τὸ τριγωνόμορφο κομμάτι (0.18X0.12X0.03 μ.) μαρμαροῦ μὲ ἐγχάρακτη λατινικὴ ἐπιγραφή M.SIC [... ἢ κάποιο ἀπότμημα μὲ λεοντοκεφαλὴ (0.50 μ. μήκους, 0.30 μ. πλάτους καὶ πᾶχος 0.20 μ.) ποὺ χρησίμευσε [γύρω στὰ 200 μ.Χ.] ὡς σίμη σὲ ἄγνωστο ρωμαϊκὸ οἰκοδόμημα τῆς περιοχῆς. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν αἰδес. Κων. Καλαμπαλίκη, ἐφημέριο τῆς κοινότητος Ἁγ. Γεωργίου, γιὰ τὴν συμπαράστασή του στὴν ἐπιτόπου ἐρευνα.

111. Βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀρχιτεκτονική, σ. 20 καὶ πίν. 6β, 7α-β.

112. Βλ. Δ. Ι. PALLAS, *Les monuments*, σ. 29 σημ. 64α.

Ναοί τοποθετημένοι πλάι σὲ ἀρχαίους οἰκισμοὺς μᾶς παρέχουν παράλληλα μιὰ εἰκόνα τῆς ζωῆς στὴν περιοχὴ ποὺ πέρασε τὴν «κλειστή» περίοδο τῶν ἐπιδρομῶν τοῦ 7ου καὶ 8ου αἰώνα· θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι οἱ οἰκοδομικὲς τους μεταβολὲς ἀποτυπώνουν τὶς ἱστορικὲς περιπέτειες ὄχι μόνο αὐτῆς τῆς πολυσυζητημένης περιόδου¹¹³ ἀλλὰ καὶ τῆς ταραγμένης ἐποχῆς ποὺ ἀκολούθησε στὰ τέλη τοῦ 9ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 10ου αἰ., ὅταν οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Βουλγάρων¹¹⁴ τρομοκρατοῦν γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ τοὺς πληθυσμοὺς καὶ τῶν δυτικῶν περιοχῶν τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἱστορικὲς συνθήκες θὰ πρέπει νὰ ἀντιμετωπιστοῦν καὶ οἱ προσπάθειες γιὰ τὴν ἀνασυγκρότηση τῆς εἰρηνικῆς ζωῆς τῶν κατοίκων καὶ τὴ φροντίδα τους νὰ ξαναστήσουν τοὺς ναοὺς τους, κάποτε τοὺς ἴδιους ναοὺς ποὺ ἐγκατέλειψαν σὲ δύσκολους καιροὺς.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Ἐπειτα ἀπὸ τὴ συνοπτικὴ ἐξέταση τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων μὲ φάσεις βυζαντινῆς περιόδου θ' ἀναφερθοῦμε ἀκόμη σὲ τρεῖς ναοὺς ποὺ θὰ μπορούσαν καὶ ν' ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸ μελέτημα αὐτό. Γιὰ τὸν ἕνα, τὴ βασιλικὴ τῆς Τριφυτοῦς, ἐκφράστηκε ἤδη ἡ ἄποψη ἀπὸ τὸν καθηγ. Megaw ὅτι χτίστηκε στὰ θεμέλια μιᾶς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς¹¹⁵. Τὸ σχέδιο ὅμως τοῦ μνημείου ποὺ ἀποκλίνει κάπως ἀπὸ τὰ καθαρὰ καὶ ἀκριβῶς καθορισμένα παλαιοχριστιανικὰ πρότυπα¹¹⁶, ἡ κάτοψη τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ μὲ τὴν κάποια ἀδεξιότητα στὴ χάραξη ἑνὸς ἀκανόνιστου καμπύλου σχήματος καὶ προπάντων ἡ ἐπιτόπια κτηριολογικὴ ἐξέταση τῶν διατηρημένων παλιότερα τοίχων¹¹⁷, ἐνισχύουν τὴ χρονολόγηση στὸ β' μισὸ τοῦ 10ου αἰ. ἀπὸ τὸν καθηγ. Βοκοτόπουλο¹¹⁸. Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο ποὺ δημιουργεῖ ἴσως κάποιες ἀμφιβολίες εἶναι πιθανὸ νὰ μιμεῖται διακοσμητικοὺς τρόπους ἑνὸς καταστρεμμένου μνημείου, τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου στὸ γειτονικὸ χωριὸ Μπερμπάτης¹¹⁹, μιὰ περιοχὴ στὴν ὁποία ἐπιση-

113. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡ Παναγία τῆς Σκριποῦς», σ. 1-7.

114. Βλ. Ν. Α. ΒΕΝ, «Αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Βουλγάρων ὑπὸ τὸν τζάρων Συμεῶν καὶ τὰ σχετικὰ σχόλια τοῦ Ἀρέθα Καισαρείας», *Ἑλληνικά* 1(1928)337-370.

115. Βλ. *Journal of Hellenic Studies* 97(1977)238.

116. Βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀρχιτεκτονική*, σ. 30, σχῆδ. 11.

117. Δυστυχῶς τὸ μνημεῖο καταστράφηκε κατὰ τὴ διάρκεια ἐργασιῶν γιὰ τὴν ἀνέγερση νέου ναοῦ.

118. Ὁ.π., σ. 189-191.

119. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου, ποὺ βρίσκεται ΝΑ τῆς κοινότητος, στὴν πε-

μαίνεται ζωή στα ύστεροκλασικά και τα πρωτοχριστιανικά χρόνια¹²⁰.

Το άλλο μνημείο είναι ή άγνωστη, μονόχωρη τώρα, εκκλησία του Ἀγ. Γεωργίου, νότια από το χωριό Καινούργιο (σχέδ. 7), στον κάμπο της Τριχωνίδας, όπου τόσο ή παράδοση για μιὰ «βυθισμένη» εκκλησία (το μνημείο είναι πράγματι βυθισμένο στο έδαφος και χαμηλό) όσο και τὰ υπολείμματα ενός βυζαντινοῦ ναοῦ προΐδεάζουν για τὴν προϋπαρξη ενός προγενέστερου κτηρίου. Τὰ λίγα κατασκευαστικά και μορφολογικά δεδομένα του βυζαντινοῦ μνημείου (πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής, δίλοβο παράθυρο ἀψίδας, κεραμοπλαστικό και πιθ. κυκλικό παράθυρο στο άέτωμα) συνηγοροῦν για μιὰ χρονολόγηση πρὸς τὰ τέλη του 10ου αἰ., ἐνῶ ή τοιχογραφία στο έσωτερικό του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης του Ἱεροῦ (εἰκ. 18) ἀνάγεται πιθανῶς στα τέλη του 13ου αἰ.¹²¹. Στὴν ἴδια περιοχή δὲν ἀποκλείεται πάντως νὰ ὑπῆρχαν πρῶιμα χριστιανικά μνημεῖα, ὅπως ὑποπτεύεται κανεῖς στή θέση του ναοῦ του Ἀγ. Νικολάου, του κοιμητηριακοῦ τώρα ναοῦ του χωριοῦ.

Τέλος, για τὴν μάλλον ὀψιμη παλαιοχριστιανική βασιλική της Ἀγ. Σοφίας κοντὰ στον Μύτικα της Ἀκαρνανίας¹²², για τὴν ὁποία ἐξέφρασα ἤδη ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις σχετικὰ με τὴ χρονολόγηση της ἀψίδας του Ἱεροῦ Βήματος,¹²³ και ἴσως μιὰς χαμένης ὑπερκείμενης φάσης του μνημείου-ἐπιφυλάξεις που ὑπαγορεύονται τόσο ἀπὸ τὴ χαλαρή κατασκευή της τοιχοδομίας της, τὴ διαφορετικὴ μορφή σὲ σύγκριση με τὴ χαμηλότερη παλαιοχριστιανική τοιχοποιία και τὴ διατάραξη της κατασκευῆς του ἡμικυκλίου στὰ συγκεκριμένα σημεία που ἐνώνονται τὰ ἀνομοιογενῆ ὕλικά του ὄρθιου, μειωμένου κατὰ 0,35 μ. ἀπὸ τὸν παλαιοχριστιανικό, τοῖχου-δὲν θὰ ἐπιμείνω ἐδῶ πε-

ριοχή «Μνημεῖα», ἔχει πρόσφατα ἀνακαινιστεῖ. Στὸ έσωτερικό του παλαιότερου ναοῦ, που ἐπισκευάστηκε στα 1952, ἐκσκαφὲς ἀποκάλυψαν τὴν ὕπαρξη ψηφιδωτοῦ δαπέδου.

120. Βλ. Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΥ, «Εἰδήσεις ἐκ της Η' ἀρχαιολογικῆς περιφέρειας», ΑΔ 11(1916) σ. 45.

121. Ἡ τοιχογραφία παριστάνει ἐνθρονή τὴ Βρεφοκρατούσα Θεοτόκο που περιστοιχίζεται ἀπὸ δύο σεβίζοντες Ἀγγέλους. Ἡ διατήρηση της τοιχογραφίας ἐν εἶναι ἱκανοποιητικὴ (βλ. εἰκ. 18).

122. Βλ. σχετικὰ Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΑΑ, 12, 1968, σ. 152. Πρβλ. ΠΑΕ 1972 σ. 109-113. Τὸ ἔργον της Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1972, σ. 51, εἰκ. 44. Ὁ.π., 1980, σ. 16-17 εἰκ. 39-41.

123. «Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων της Αἰτωλικῆς Σταμνᾶς και ὁ ἀνεικοτικός του διάκοσμος», *Τιμητικὸς τόμος για τὸν καθηγ. Στ. Πελεκανίδη*, σημ. 36 (τυπώνεται).

ρισσότερο. Ἡ συνεχιζόμενη ἔρευνα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ τοῦ ναοῦ¹²⁴ δὲν ἐπιτρέπει ἴσως τὴν πρόωρη διατύπωση συμπερασμάτων, θέματα ποὺ ἀνήκουν στὸ σύνολό τους στὴν ἀρμοδιότητα τοῦ ἀνασκαφέα.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Β. Κ. ΚΑΤΣΑΡΟΣ

124. Στὸν καθηγ. Π. Α. Βοκοτόπουλο ποὺ ἐπέτρεψε τὴ φωτογράφιση τοῦ μνημεῖου γιὰ νὰ παρουσιαστοῦν οἱ διαφάνειες μὲ τὴν ἀνακοίνωσή μου ἐκφράζω τὶς εὐχαριστίες μου.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Ἀπὸ τὶς ἐργασίες ποὺ κυκλοφόρησαν μετὰ τὴν ἀνακοίνωση τοῦ θεματός μου στὸ 10ο Διεθνὲς Συνέδριο Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας καὶ ἀφοῦ παραδόθηκε τὸ κείμενό μου γιὰ ἐκτύπωση θὰ πρέπει νὰ μνημονευτοῦν: α) τὸ βιβλίο τοῦ Αθ. Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑ, *Αἰτωλοακαρνανία· συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μνημείων*, Ἰωάννινα 1981 καὶ β) τὸ βιβλίο τοῦ PETER SOUSTAL, *Nikopolis und Kephallēnia* [Tabula Imperii Byzantini, 3], Wien 1981, ἔργο ποὺ ἀποτελεῖ ἀξιόλογη συμβολὴ στὴν ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς βυζαντινῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος γενικότερα (βλ. τὶς σελ. 42-43 καὶ 121, 155-156, 169, 189, 202-203, 224, 280).

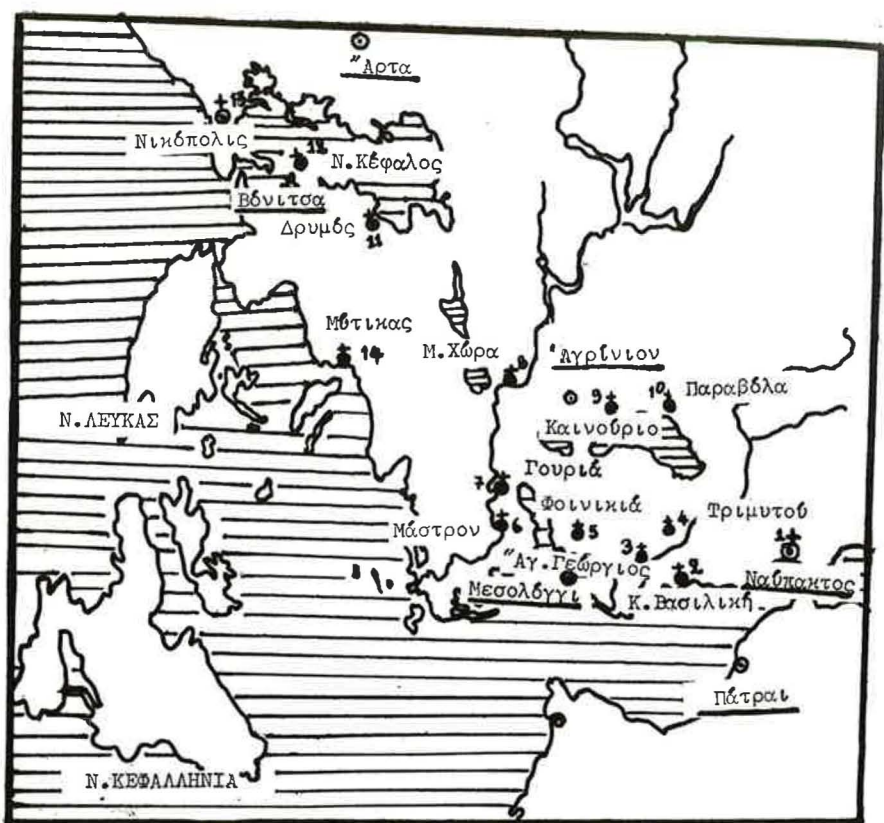
Ὁ Παλιούρας μεταφέρει στὴ συλλεκτικὴ ἐργασία του τὶς ἀπόψεις τῶν ἐρευνητῶν ποὺ πρωτοπαρουσίασαν τὰ μνημεῖα (Μεγάλῃ Χώρα, Τριμυτοῦ, Ἐπισκοπὴ Μάστρου), ἐνῶ διαφοροποιεῖ τὶς θέσεις του γιὰ τὰ μνημεῖα τοῦ Ἀγ. Γεωργίου Εὐηνοχωρίου καὶ τῆς Παραβόλας. Ἡ ἄποψή του ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Γεωργίου «*πρωτοχτίστηκε*» ἀπὸ τὶς «*ἀρχές τοῦ 10ου μέχρι τὶς ἀρχές τοῦ 11ου αἰῶνα*» (σ. 139), ὅπως καὶ ἡ ἀντίστοιχη ἄποψη ποὺ τοποθετεῖ τὴν ἰδρυση τῆς βασιλικῆς τῆς Παραβόλας στὴ «*μεσοβυζαντινὴ περίοδο*» (σ. 158) δὲν μὲ βρίσκουν σύμφωνο, τόσο γιὰτὶ τὰ δεδομένα τῶν μνημείων ἐρμηνεύονται διαφορετικὰ ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ξεκαθαρίσει τὰ χρονολογικὰ ζητήματα τῶν μνημείων. Εὐκόλα π.χ. διαπιστώνει κανεὶς τὴν ἀντίφαση ποὺ δημιουργοῦν τὰ γραφόμενά του στὴ σελ. 33 τοῦ βιβλίου του (ὅπου τὰ δύο πρηγοῦμενα μνημεῖα περιλαμβάνονται στὶς «*βασιλικές ποὺ ἡ ἰδρυσὴ τους τοποθετεῖται πιθανότατα στὴν παλαιохριστιανικὴ ἐποχὴ*» [ἡ ὑπογράμμισή εἶναι δική μου], ὅπως γιὰ παράδειγμα συμβαίνει μὲ τὶς βασιλικὲς Μεγάλῃς Χώρας Ἀγρινίου, τῇ βασιλικῇ τοῦ κάστρου Παραβόλας ἢ τῇ βασιλικῇ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ χωριὸ Ἅγιος Γεώργιος Μεσολογγίου») καὶ τὸ κείμενο τῶν σελ. 139 καὶ 158 (ὅπου χρονολογοῦνται τὰ μνημεῖα).

Γιὰ τὸν Ἅγιο Γεώργιο Εὐηνοχωρίου ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπανορθωθοῦν, γιὰ νὰ μὴ μεταβιβάζονται, ὁρισμένα λάθη ποὺ ὀφείλονται μᾶλλον σὲ παραδρομές. Ὁ Παλιούρας π.χ., ἀκολουθώντας τὸν Π. Α. Βοκοτόπουλο, θεωρεῖ τὴ δεκάπλευρη, μετὰ τὴ θλάση τῆς στέγης, τοιχοδομία τῆς ἀψίδος ὡς ἐπτάπλευρο (σ. 139). Διακρίνει ἐπίσης στὴ μορφὴ ποὺ ἀπεικονίζεται στηθαία μέσα σὲ πλαίσιο στὴν παράσταση τῆς Πλατυτέρας τὸν Εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη «*σὲ νεαρὴ ἡλικίᾳ*», διαβάζοντας

τὴν ἐπιγραφὴ στὸ πλάι: ὁ ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (σ. 140). Ἡ ἐπιγραφὴ ὁμῶς ὀρθῶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Ἅγιος δὲν εἶναι παρὰ ἐκεῖνος στὸν ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναὸς (Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, βλ. πίν. 19). [Ὑποθέτω ὅτι πιθανῶς στὸ ἀντίστοιχο βόρειο πλάισιο ἀπεικονίζοταν ἡ μορφή τοῦ Ἁγ. Δημητρίου]. Λυπᾶμαι πού, γιὰ λόγους πέρα ἀπὸ τὴ θέλησή μου, τὸ κείμενο τῆς ἀνακοίνωσής μου κυκλοφορεῖ μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Παλιούρα κι ἔτσι δὲν μπόρεσε νὰ τὸ λάβει ὑπόψη του [σὲ μιὰ μορφή βέβαια πὺ ἐκτεταμένη ἀπὸ τὴν περιληπτικὴ διατύπωση πὺ δημοσιεύτηκε στὶς *Περίληψεις Ἀνακοινώσεων τοῦ Ι' Διεθνοῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη 28 Σεπτ.-4 Ὀκτ. 1980, σ. 51].

Κυκλοφόρησε καὶ ἡ μελέτη τοῦ ΔΗΜ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΥ, «Νεώτερα στοιχεῖα σὲ βυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Αἰτωλοακαρνανίας» *Ἡπ. Χρ.* 23(1981) 266-283 πὺ ἀναφέρεται στὴν ὑπόσημ. 2 αὐτῆς τῆς μελέτης.

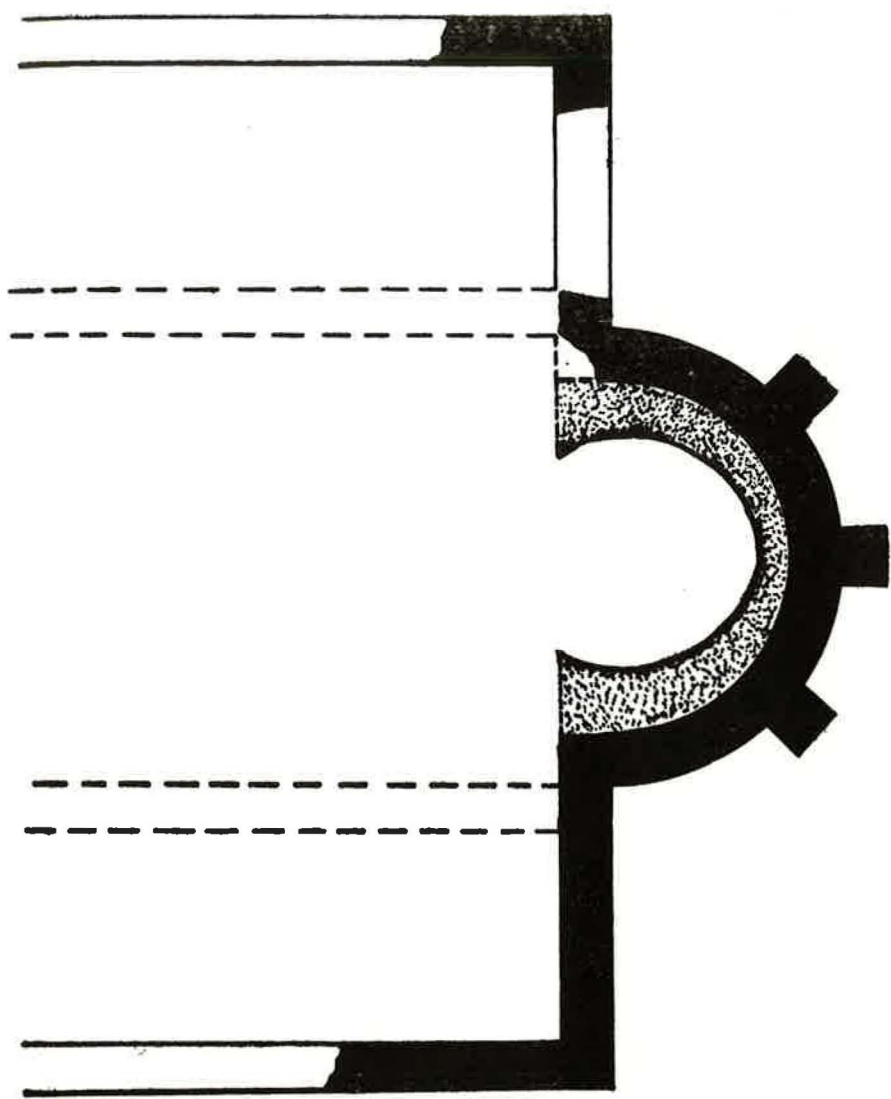
B.K.

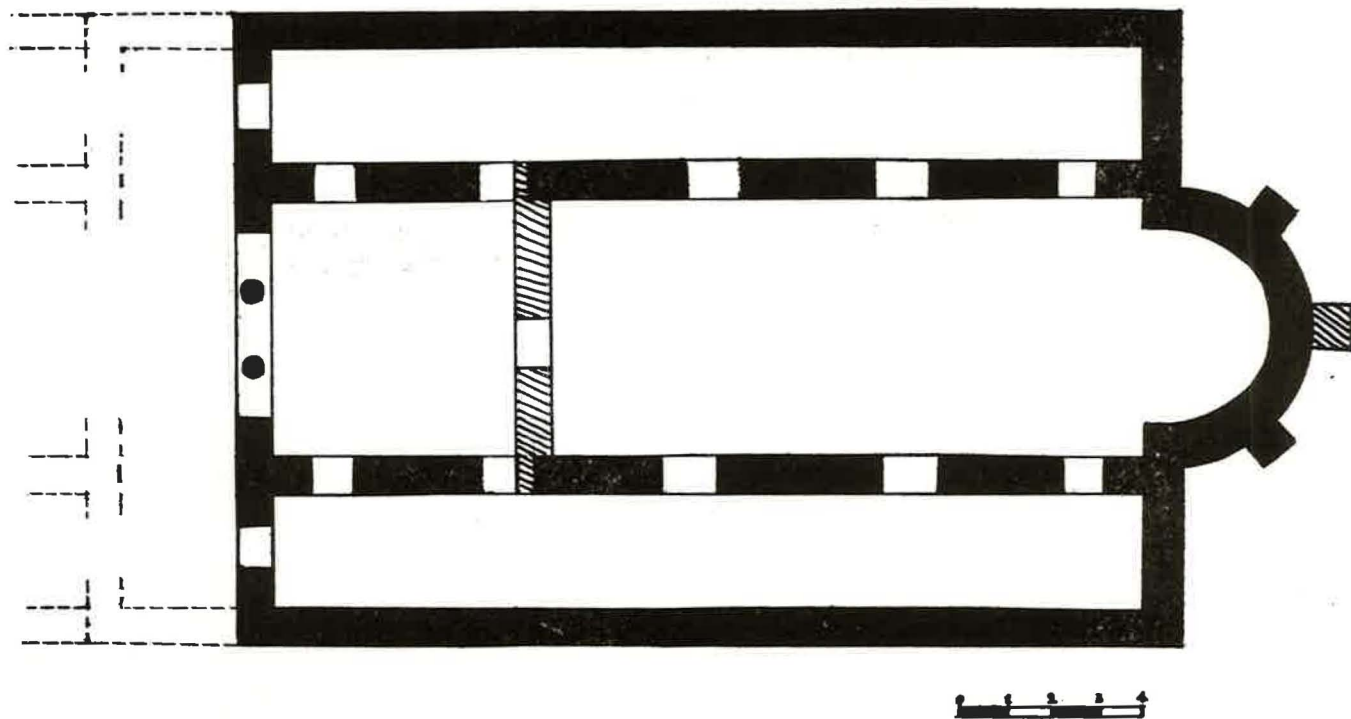
ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΝΔ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Ὑπόμνημα

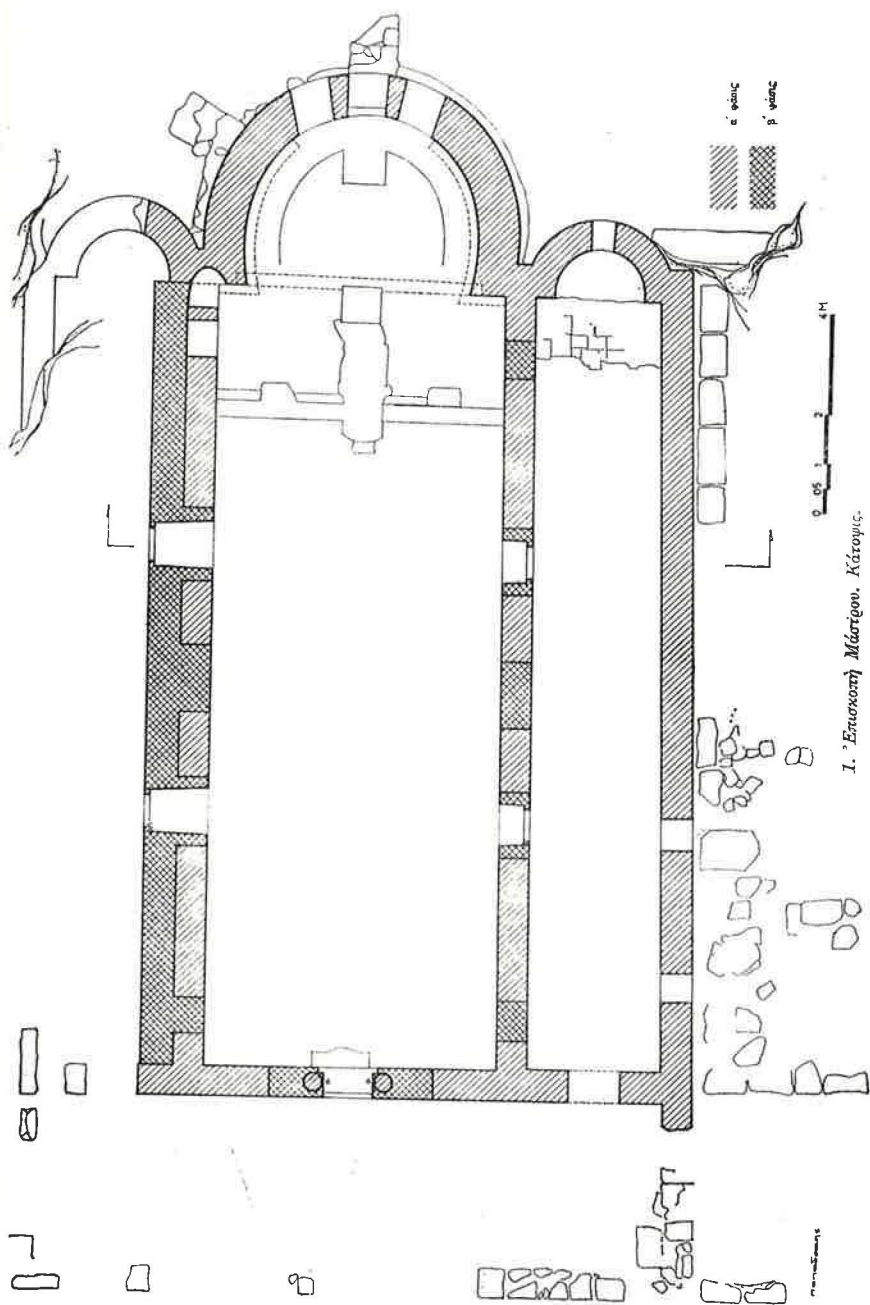
1. Βασιλική τῆς Ναυπάκτου.
2. Βασιλική τοῦ λόφου Ἀγ. Τριάδας.
3. Βασιλική τοῦ Ἀγ. Γεωργίου Εὐηνοχωρίου.
4. Παναγία ἡ Τριμυτού.
5. Βασιλική τῆς Φοινικιάς Μεσολογίου.
6. Ἐπισκοπὴ τῆς Μάστρου.
7. Βασιλική τοῦ λόφου Ἀγ. Ἰωάννης Γουριᾶς.
8. Βασιλική τῆς Μεγάλης Χώρας.
9. Ἀγ. Γεώργιος στὸ Κανιούριο.
10. Βασιλική τῆς Παραβόλας.
11. Βασιλικὲς Δρυμοῦ Βονίτσης.
12. Βασιλικὲς τῆς νησίδας Κέφαλος.
13. Βασιλικὲς τῆς Νικοπόλεως.
14. Βασιλική Ἀγ. Σοφίας Μύτικα.

Σχέδ. 1. Κάτοψη (μερική) τῆς βασιλικῆς τοῦ λόφου ᾿Αγ. Τριάδας κοντὰ στὴν
Κάτω Βασιλική.

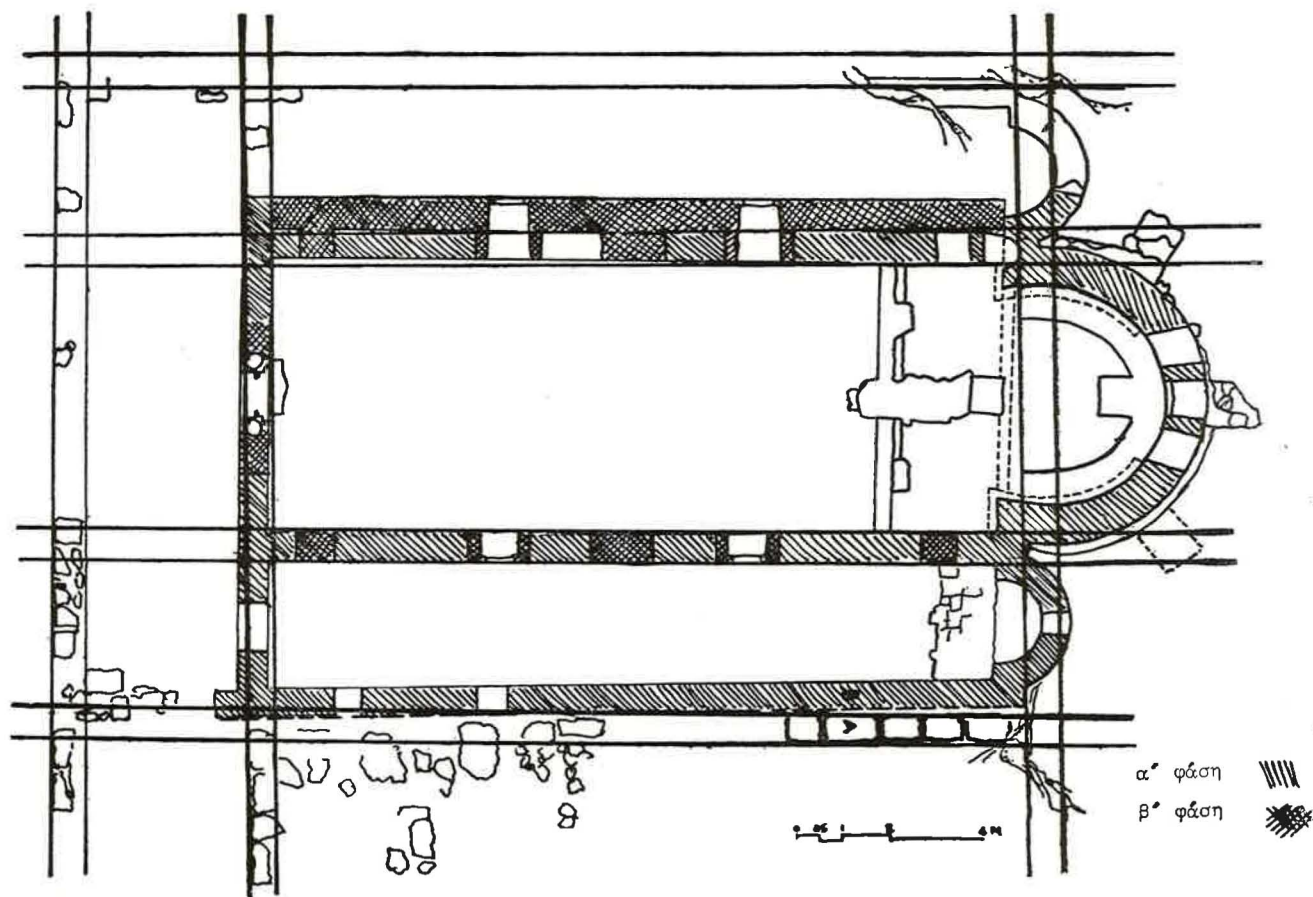

Σχέδ. 2. Κάτοψη τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Εὐηνοχωρίου (πρόταση γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ σχεδίου).

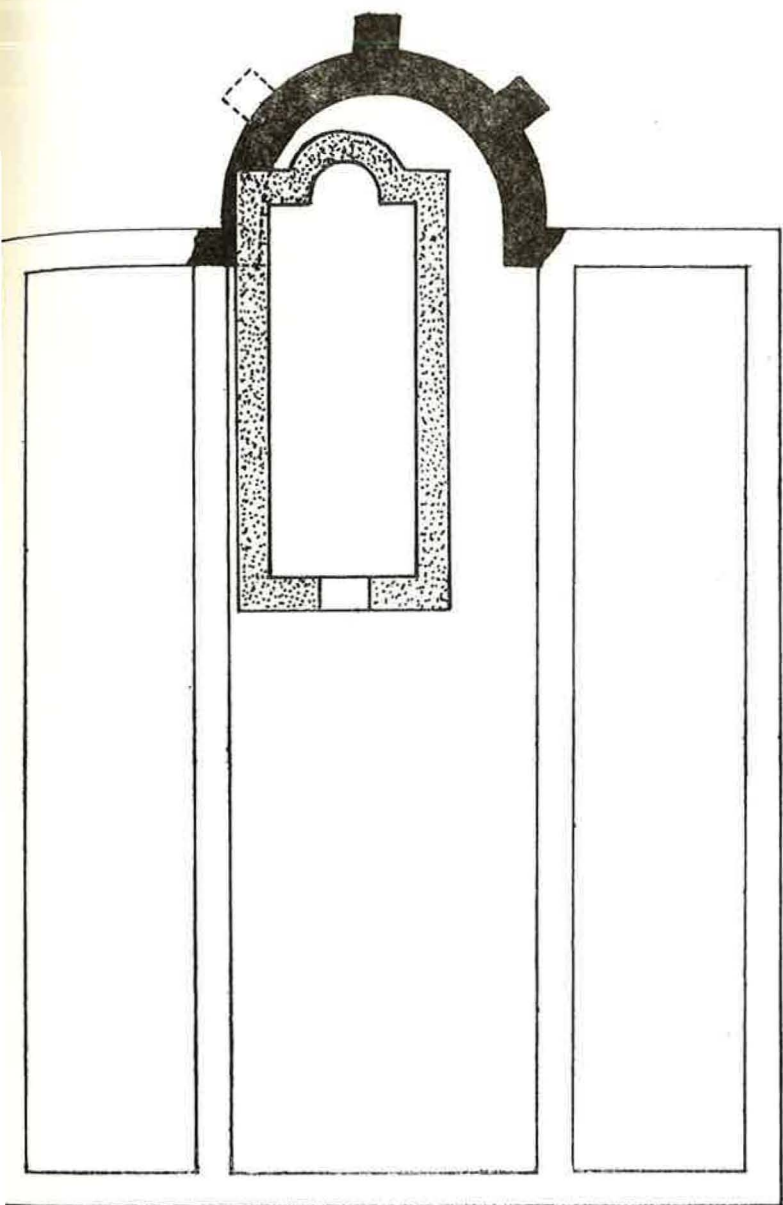

Ι. Ἐπισκοπή Μάστρου. Κάτοψη.

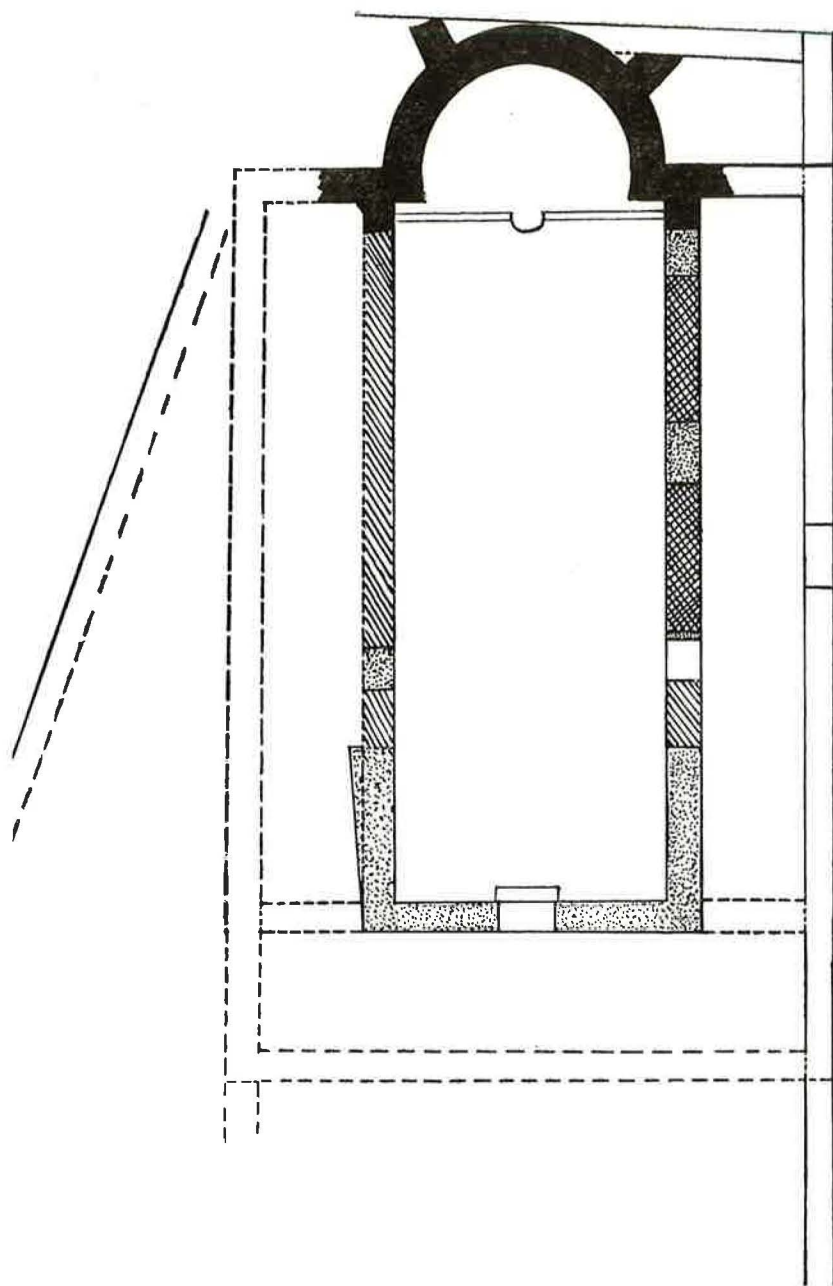
Σχέδ. 3. Κάτοψη τῆς βασιλικῆς τῆς Μάστρου (Π. Α. Βοκοτόπουλος).

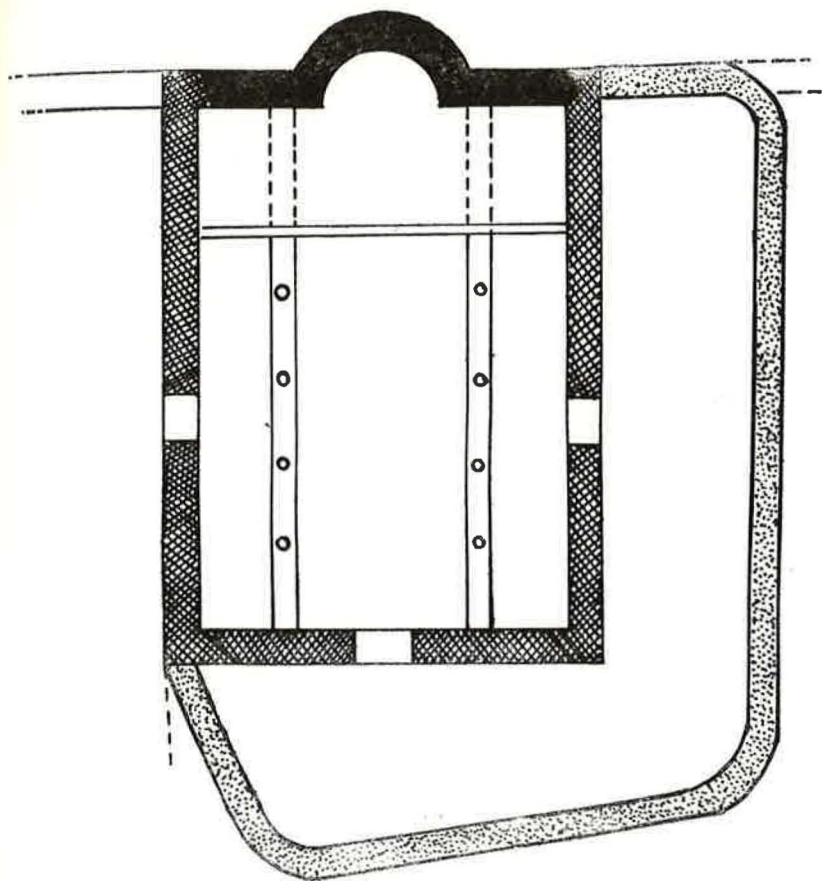
Σχέδ. 4. Κάτοψη της βασιλικής της Μάστρου (προηγούμενο σχέδιο): πρόταση για τη χάραξη του κανάβου.

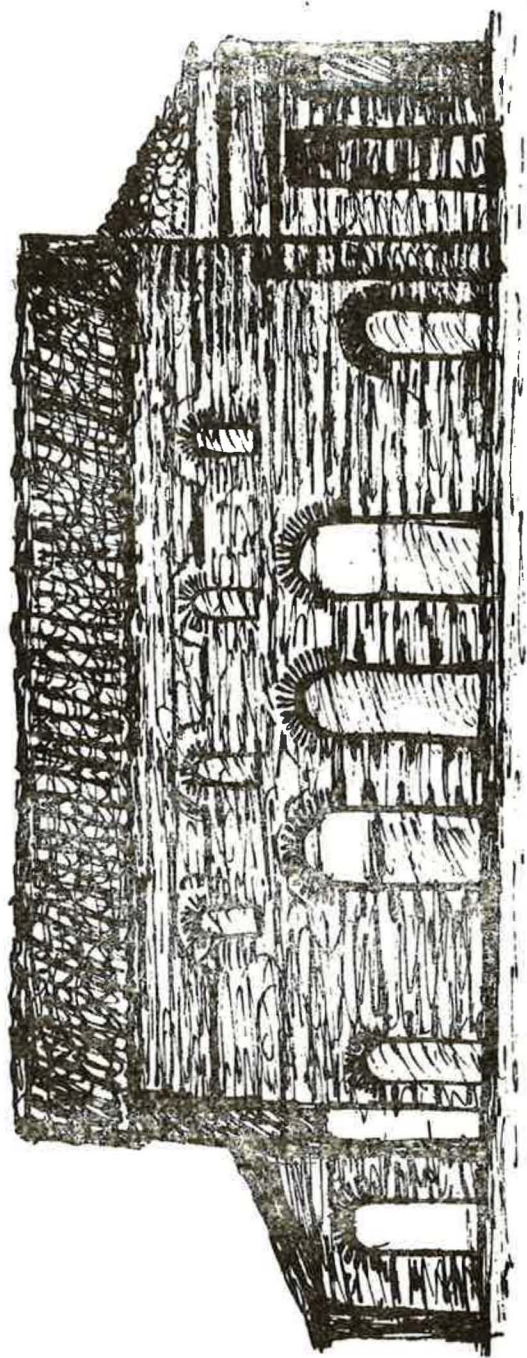
Σχέδ. 5. Κάτοψη τῆς βασιλικῆς τοῦ λόφου Ἁγ. Ἰωάννης κοντὰ στὴ Γουριὰ.

Σχέδ. 6. Κάτοψη τῆς βασιλικῆς τῆς Παραφράς.

Σχέδ. 7. Κάτοψη του ναού του 'Αγ. Γεωργίου κοντά στο Καινούργιο.

Σχέδ. 8. Συνηθισμένη μορφή τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ κεντρικοῦ κλίτους.

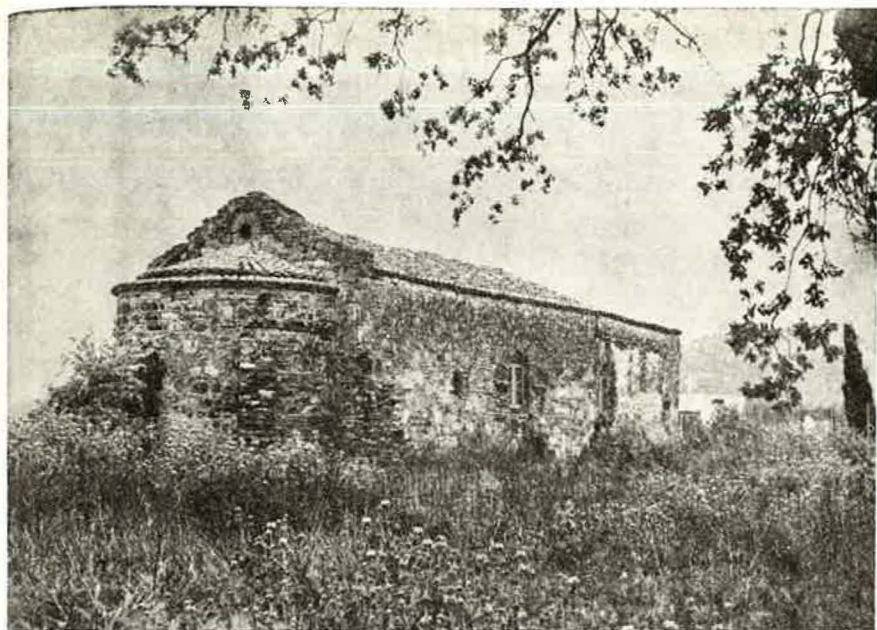
Εικ. 1. Βασιλική τοῦ λόφου Ἀγ. Τριάδος κοντὰ στὴν Κάτω Βασιλική. Ἡ ἀψίδα τοῦ ναοῦ (ἐσωτερικό).

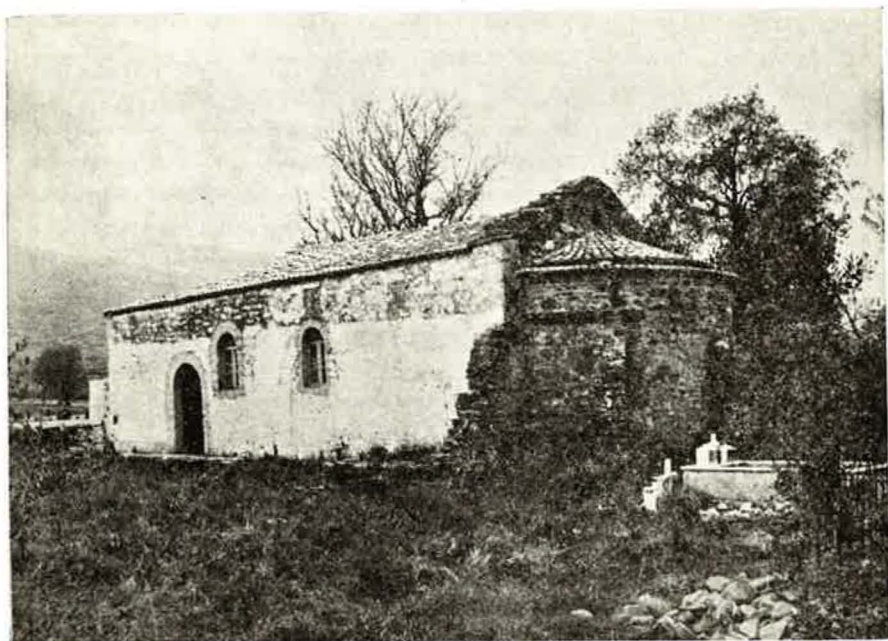
Εικ. 2. Βασιλική τοῦ λόφου Ἀγ. Τριάδος κοντὰ στὴν Κάτω Βασιλική. Ἡ ἀψίδα τοῦ ναοῦ (ἐξωτερικό).

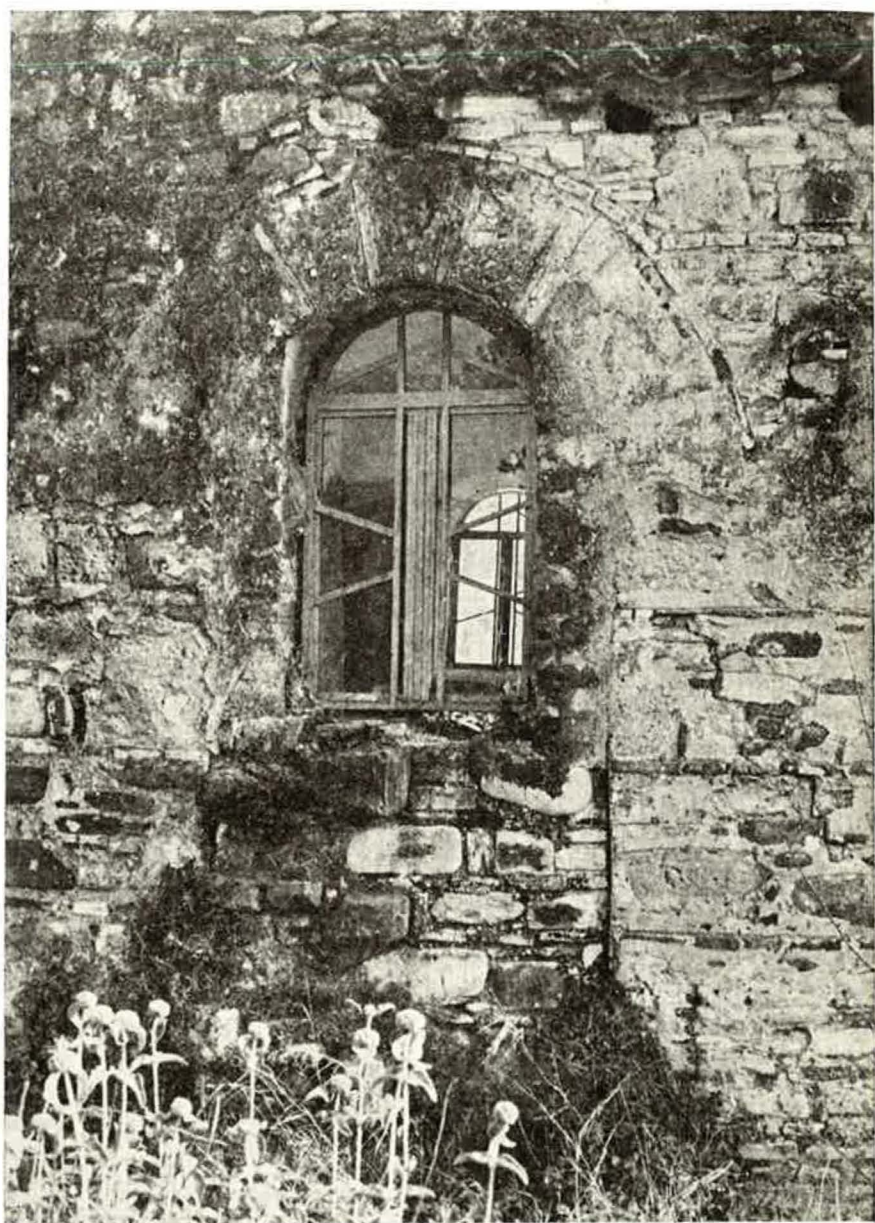
Είκ. 3. Βασιλική τοῦ λόφου Ἁγ. Τριάδος κοντὰ στὴν Κάτω Βασιλική. Ἡ ΝΑ γωνία τοῦ ναοῦ.

Εἰκ. 4. Ἁγ. Γεώργιος Εὐθινοχωρίου. Ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ μνημείου.

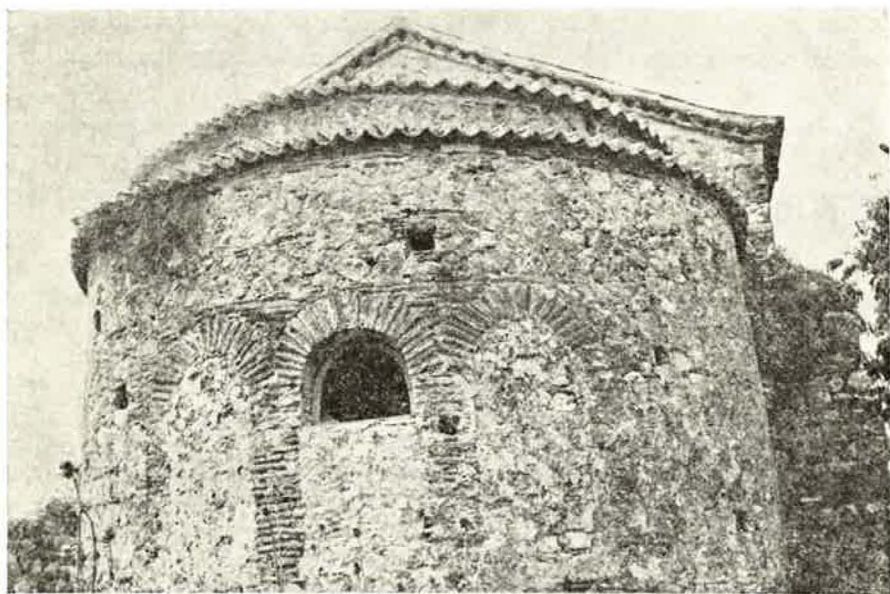
Εἰκ. 5. Ἁγ. Γεώργιος Εὐθινοχωρίου. Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ μνημείου.

Εικ. 6. "Άγιος Γεώργιος Εύηνοχωρίου. Τὸ μεσαῖο τοξωτὸ ἄνοιγμα τῆς βόρειας πλευρᾶς.

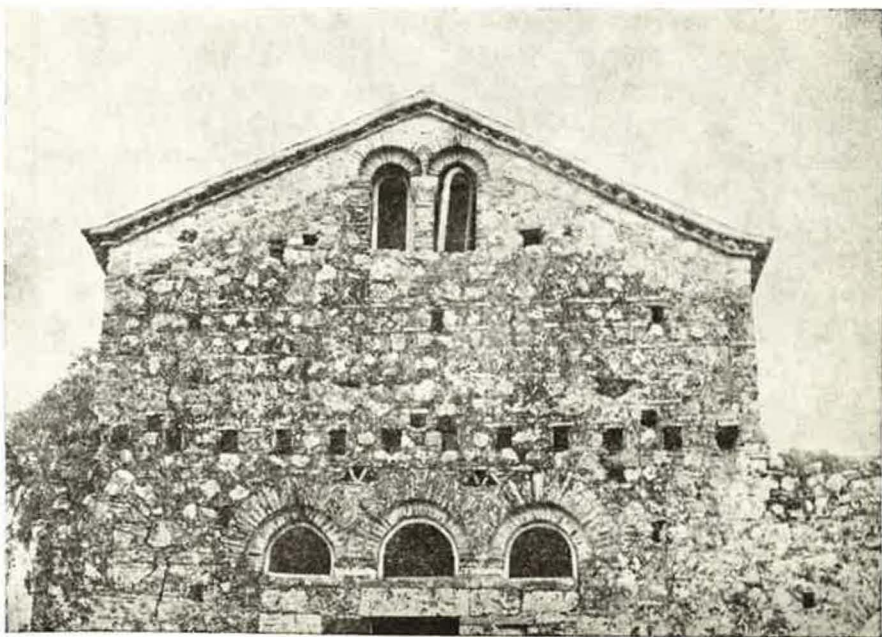
Εἰκ. 7. Ἀγ. Γεώργιος Εὐηνοχωρίου. Ἡ ἀψίδα τοῦ μνημείου.

Εἰκ. 8. Ἐπισκοπὴ τῆς Μάστρου. Ἡ ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ.

Εἰκ. 9. Ἐπισκοπή τῆς Μάστρου. Τὸ ἐρειπωμένο νότιο κλίτος.

Εἰκ. 10. Ἐπισκοπή τῆς Μάστρου. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ σημερινοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν τόξων τοῦ τριβήλου.

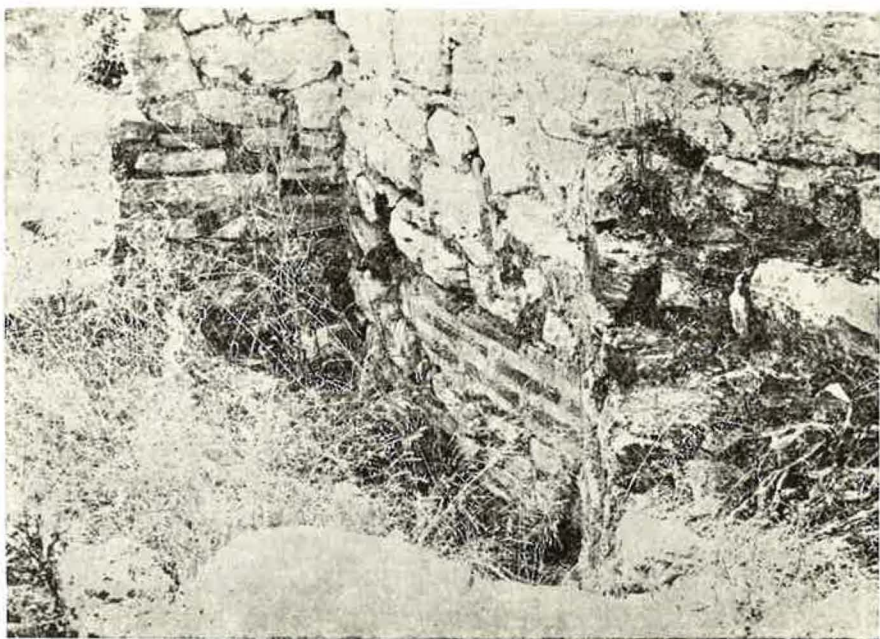
Είκ. 11. "Αγιος Ίωάννης Γουριᾶς. Ἡ ἀψίδα τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς ἀπὸ τὰ ΝΑ.

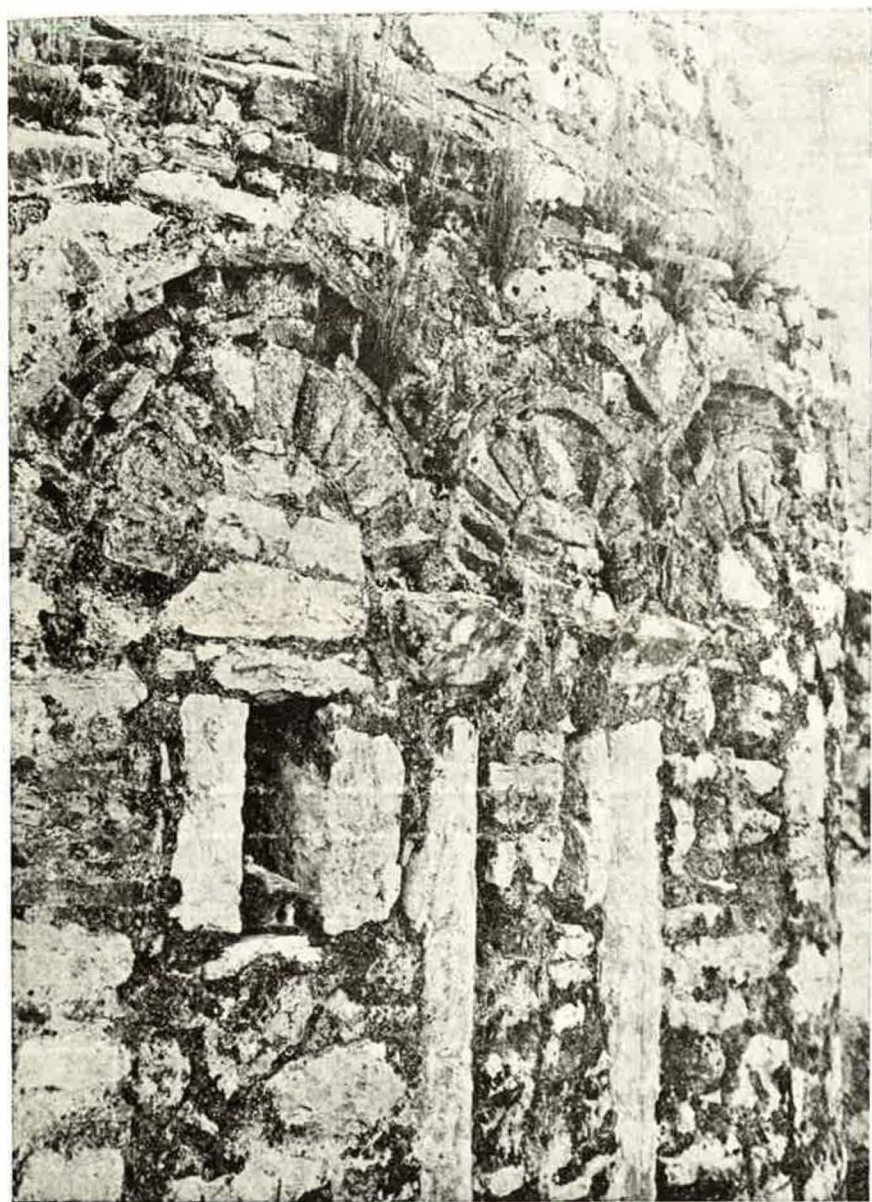
Είκ. 12. "Αγιος Ίωάννης Γουριᾶς. Φωτογραφία ἀπὸ τὸ βιβλίο «Aetolia...» τοῦ Woodhouse (1897).

Είχ. 13. Βασιλική τοῦ κάστρου Παραβόλας. Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ μνημείου.

Είχ. 14. Βασιλική τοῦ κάστρου Παραβόλας. Λεπτομέρεια τῆς τοιχοδομίας ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ φάση τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ.

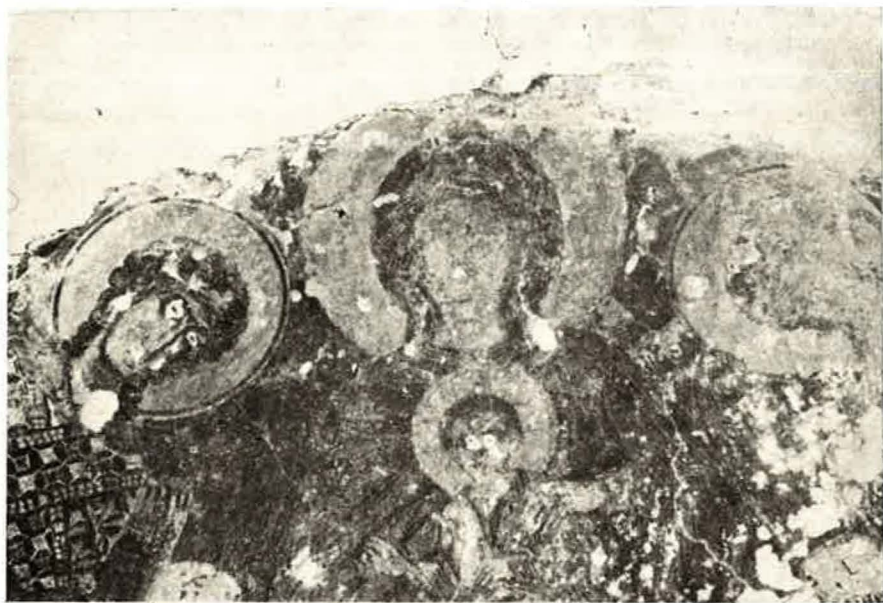
Εἰκ. 15. Βασιλικὴ τοῦ κάστρου Παραβόλας. Τὸ παράθυρο τῆς μεσοβυζαντινῆς φάσης τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ.

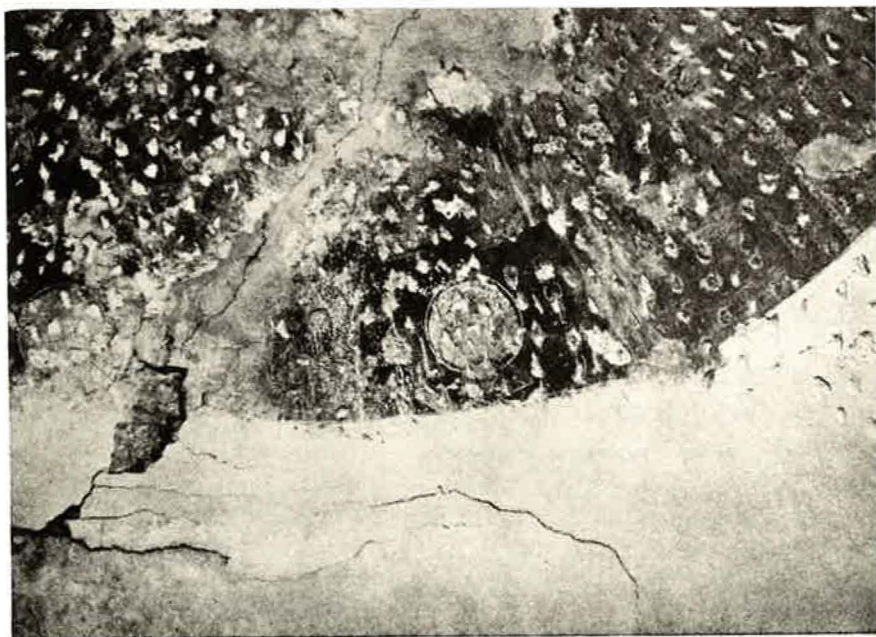
Είχ. 16. Βασιλική τοῦ κάστρου Παραβόλας. Δύο ἀπὸ τὶς κόγχες στὴν ἄνω ζώνη τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ.

Είχ. 17. Βασιλική τοῦ κάστρου Παραβόλας. Τὸ πλινθινο κόσμημα στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ναοῦ.

Εικ. 18. "Άγιος Γεώργιος στο Καινούργιο. Ἡ Πλατυτέρα στὴν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ.

Εικ. 19. "Άγιος Γεώργιος Εὐθινοχωρίου. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Πλατυτέρας :
Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ.